द्वितीयवर्षशुल्कम्
(तृतीयचतुर्थसत्रार्द्धयोः)

क्रं सं.	विवरणम्	शुल्कम् (रूप्यकाणि)
1	प्रवेशः	300
2	प्रवेशप्रक्रिया	200
3	नामाङ्कनम्	100
4	पुस्तकालयस्य सुरक्षितधनराशिः (वर्षान्ते छात्रेभ्यः प्रत्यर्पयिष्यते)	400
5	परिचयपत्रम्	100
6	छात्रकल्याणम्	400
7	वाग्वर्धिनी (संस्कृतम् एवम् आङ्गलम्)	2000
8	विद्याशाखीयपत्रिका	100
9	छात्रपत्रिका	200
10	विविधप्रवृत्तिः (पाठ्यक्रमे उल्लिखितानां विभिन्नगतिविधिनां प्रायोगिककार्याणां च कृते)	7000
11	पुस्तकालयसेवा	400
12	क्रीडा	200
13	शिक्षणशुल्कम् *	2000
14	सङ्गणकीयकार्यम्	300
15	विशिष्टव्याख्यानम्/सङ्गोष्ठी	500
16	शिक्षणोपकरणमञ्जूषा	1000
17	विद्याशाखा विकासनिधिः (अधोसंरचनायै)	3000
	योगः	**18,200**

JSRamesh

तृतीयसत्रार्द्धः (IIIrd Semester)

क्रं.सं.	पाठ्यचर्यात्मकघटकाः	पाठ्यविषयाः	प्रतिसत्रार्धं श्रेयोऽङ्काः तृतीयसत्रार्द्धः	पाठ्यविषयकाः श्रेयोऽङ्काः
2.2	शिक्षाया: आधारा:	बालविकास: शैक्षिकमनोविज्ञानञ्च	4	4
3.1	* (किमपि एकं शास्त्रं चिनोतु) **शास्त्रीयविषया:/ अन्त:शास्त्रीयविषया: (विद्यालयपाठ्यचर्यात:)**	**साहित्यम् (प्रथमपत्र) -** युवराजोचित उपदेशः (कादम्बरी-शुकनाशोपदेशः) **साहित्यम् (द्वितीयपत्रम्) -** दशरूपकपरिचयः शकुन्तलादुष्यन्तयोर्गान्धर्वविवाहश्च (दशरूपकम्, अभिज्ञानशाकुन्तलं च-1-3 अंकाः)	4 + 4	8
		व्याकरणम् (प्रथमपत्रम्) - स्त्रीप्रत्ययाः, पस्पशाह्निकं महाभाष्यम् **व्याकरणम् (द्वितीयपत्र) -** अव्ययीभाव-तत्पुरुषसमासौ	4 + 4	
		दर्शनम् (प्रथमपत्रम्) - **दर्शनम् (द्वितीयपत्रम्) -**	4 + 4	
		ज्योतिषम् (प्रथमपत्रम्) - फलितज्योतिषम् **ज्योतिषम् (द्वितीयपत्रम्) -** सिद्धान्तज्योतिषम्	4 + 4	
3.2	* (एकम् आधुनिकं विषयं चिनोतु)	**हिन्दी** - नाटक एवं कथा साहित्य	4	4
		English Literature		
		मलयालसाहित्यम्		
		इतिहासः - भारत : सांस्कृतिक उत्थान एवं सुदृढ़ीकरण का काल (550 ई.-1200 ई.)		
		राजनीतिशास्त्रम्- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन एवं भारतीय संविधान		
		रङ्गमञ्चः - आङ्गिकाभिनयो रसदृष्टिश्च		
4.1	**माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्**	(i) माध्यमिकस्तरीयशिक्षणशास्त्रम्	4	4
7.1	व्यावसायिक-क्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवा च	वाग्वर्धिनी संस्कृतम्	1	1
आहत्य श्रेयोऽङ्काः			**21**	**21**

2.2 बालविकासः शैक्षिकमनोविज्ञानं च

सत्रार्द्धः- 3 सैद्धान्तिकम् 2.2
श्रेयोऽङ्काः - 4 प्रायोगिकम् 1.8

2.2.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

छात्राध्यापकाः बालविकासस्य तिसृणां महत्त्वपूर्णप्रक्रियाणाम् (जैविकीय-संज्ञानात्मक-सामाजिकभावनात्मकप्रक्रियाणाम्) अवबोधने समर्थाः स्युः, एतदर्थम् एषः पाठ्यविषयः महत्त्वपूर्णः अस्ति। एताः तिस्रः प्रक्रियाः परस्परं जटिलतया सम्बद्धाः सन्ति। प्रत्येकं प्रक्रिया मनःशरीरयोः सम्बन्धस्वरूपस्य बालस्य विकासे स्वीयां भूमिकां निर्वहति। एषः पाठ्यविषयः निम्नावस्थासु विकासस्य वैशिष्ट्यानि बोधयति-

- गर्भावस्थायाम्
- शैशवावस्थायाम् - जन्मतः 24 मासान् यावत्
- पूर्वबाल्यावस्थायाम् - 3 तः 6/7 वर्षाणि यावत्
- मध्योत्तरबाल्यावस्थायाम् – 6-7 तः 10-11 वर्षाणि यावत्
- किशोरावस्थायाम् - 12 तः पूर्वयौवनावस्थां यावत्

अयं विषयः विकासस्य विविधपक्षान् प्रस्तौति। यथा - शारीरिकविकासः, संज्ञानात्मकविकासः, भाषिकविकासः, सामाजिक-भावनात्मकविकासः, सौन्दर्यात्मकविकासः नैतिकाध्यात्मिकविकासश्च। विकासस्य एते पक्षाः उपर्युक्तासु सर्वासु अवस्थासु विषयेऽस्मिन् वर्णिताः।

अयं विषयः छात्राध्यापकान् अधिगमाय शिक्षणशास्त्रीयोपयोगाय च अधिगमस्य विविधसिद्धान्तान् अभिप्रेरणात्मकस्थितिञ्च सूचयति। जनाः कथम् अधिगच्छन्ति? छात्राधिगमे परिष्काराय आवश्यकाः शिक्षणशास्त्रीयाः उपागमाः के? निर्दिष्टाधिगमपरिणामप्राप्तौ अधिगन्तॄणां सामर्थ्यावाप्तये शिक्षणाधिगमयोः प्रक्रियाः काः? अधिगमे वैयक्तिकभिन्नताः काः? चेत्यादीनाम् अध्ययनम् अत्र सम्मिलितं वर्तते। एतत् पाठ्यं छात्राधिगमसौविध्याय, तत्प्रभावकभावात्मकसामाजिककारकाणां ज्ञानाय व्यवहारवाद-सर्जनवाद-संज्ञानवादसम्बद्धोपागमान् अन्वेष्टुं च छात्राध्यापकेभ्यः अवसरं प्रयच्छति।

2.2.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्राध्यापकाः समर्थाः भविष्यन्ति –

- वृद्धिविकासयोः अर्थ–सम्प्रत्यय–वैशिष्ट्य–प्रभावककारकाणां वर्णने ।
- भारतीयात्मसंकल्पनानां प्रयोगे।
- कक्ष्याव्यवस्थायां विविधसमस्यानां समाधानस्य अधिगमस्य च आव्यूहानां प्रयोगे।
- अधिगमप्रक्रियायाः विविधोपागमानाम् अभिज्ञाने ।

- समूहगत्यात्मकतायाः व्याख्याने समूहाधिगमसौविध्याय आव्यूहप्रयोगे च।

पाठ्यांशः - १
बालविकासः

(क) बालविकासप्रक्रियायाः अवबोधस्य अर्थः सार्थकता च

- शारीरिकविकासः
- संज्ञानात्मकविकासः
- सामाजिक-भावनात्मकविकासः
- नैतिकाध्यात्मिकविकासः
- भाषाविकासः
- सौन्दर्यात्मकविकासः

(ख) विविधस्तरेषु बालविकासस्य वैशिष्ट्यानि तदाधारिताः संस्काराश्च

- गर्भावस्था
- शैशवावस्था
- पूर्वबाल्यावस्था
- बाल्यावस्था
- किशोरावस्था
- अवस्थानुगुणं संस्काराः तेषां विकासे प्रभावश्च (गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशन-चूडाकर्म-कर्णवेध-विद्यारम्भ-उपनयन-केशान्तसंस्काराः)

(ग) पञ्चकोषीयविकासः - अन्नमय- प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-आनन्दमयकोषाः तेषां शैक्षिकनिहितार्थश्च।

पाठ्यांशः - २
विकासप्रक्रिया

(क) व्यक्तित्वविकासस्य विविधावस्थासु प्रकारेषु च प्रभावककारकाणि -

- शारीरिकविकासे।
- प्राणिकविकासे।
- भावात्मकविकासे।
- संज्ञानात्मकविकासे।
- नैतिकाध्यामिकविकासे।
- भाषिकविकासे।

(ख) व्यक्तित्वतस्य विकासः

- त्रिगुणात्मकव्यक्तित्वम्
- योगः व्यक्तित्वविकासश्च

YSRamesh

- आयुर्वेदः व्यक्तित्वविकासश्च

(ग) वैयक्तिकभिन्नता:

- विशिष्टावश्यकताभिः सहबालाः (विकासात्मकविकारसहिताः)
- विविधक्षमतायुक्ताधिगन्तॄणाम् अभिज्ञानाय उपकरणानि प्रविधयश्च

(घ) विविधाधिगमयोग्यतायुक्तच्छात्राणाम् आवश्यकतापरिपूर्तये अध्यापकस्य भूमिका आव्यूहाश्च

पाठ्यांशः - ३
अधिगमप्रक्रिया

(क) अधिगमः तत्करणानि च -

- अधिगमस्य संकल्पनात्मकस्पष्टता सार्थकता च ।
- ज्ञानार्जनस्य करणानि तेषां विकासश्च ।
- अन्तःकरणानि - मनः, बुद्धिः, अहंकारः, चित्तं च ।
- बाह्यकरणानि – कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च ।

(ख) उपागमाः –

- व्यवहारवादी
- संज्ञानवादी
- सर्जनवादी
- विकासात्मकः
- अधिगमस्य सूचनाप्रक्रियाप्रतिमानम्
- अरविन्दस्य एकात्मोपागमः

(ग) समस्यासमाधानम् अधिगमाव्यूहाश्च -

- पृच्छाधारितः समस्याधारितश्च अधिगमः
- समस्यासमाधाने सोपानानि आव्यूहाश्च
- समस्यासमाधाने बाधकतत्त्वानि

(घ) अधिगमःकथं करणीयः सार्थकता आव्यूहाश्च

पाठ्यांशः - ४
अभिप्रेरणा कक्षाप्रबन्धनं च

(क) अभिप्रेरणा-

- अवधारणात्मकस्पष्टता, प्रकृतिः. सार्थकत्वं च।
- आन्तरिकी बाह्या च अभिप्रेरणा।
- अभिप्रेरणायै आव्यूहाः ।

YSRamesh

(ख) **कक्षाप्रबन्धनम् -**

- स्वीकारात्मकस्य अधिगमवातावरणस्य निर्माणम् ।
- अधिगमाय स्थानयोजना ।
- व्यवहारसमस्यानां प्रबन्धनम् ।

(ग) **समूहगत्यात्मकी –**

- सामाजिकसमूहरूपेण कक्षा ।
- समूहस्य वैशिष्ट्यानि ।
- समूहस्य अन्तःक्रियासमाजमितेः अवबोधनम् ।
- समूहाधिगमसौविध्याय आव्यूहाः ।

2.2.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. विभिन्नार्थिकस्तरीयबालैः सह दिवसं यापयित्वा तेषां दैनिकजीवनं प्रभावयन्ति शारीरिक-भाषिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिककारकाणि अवलोक्य प्रतिवेदनलेखनम् ।
2. छात्राणाम् अधिगमशैलीम् अवगन्तुम् अवलोकनम् ।

   अथवा

   प्रतिभावद्भ्यः छात्रेभ्यः समुन्नतप्रविधिप्रयोगस्य योजनानिर्माणम् ।
3. एकं संस्कृतकाव्यमधीत्य तत्र प्रयुक्तरसानाम् आधारेण संवेगानां विश्लेषणं कृत्वा प्रतिवेदनलेखनम् ।

   अथवा

   व्यक्तिवृत्तप्रतिवेदनम्- विविधाधिगमक्षेत्रेषु छात्राणाम् अधिगमकाठिन्यस्य अभिज्ञानं तत्कारणञ्च ।
4. अधिगमकाठिन्ययुक्तसंस्कृतच्छात्राय वैयक्तिकहस्तक्षेपयोजनानिर्माणम् ।

   अथवा

   मनोवैज्ञानिकपरीक्षणानां परिचयः, प्रयोगः प्रतिवेदननिर्माणं च ।

2.2.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यप्रवचनप्रक्रियायाम् अन्तर्भवन्ति -

- बहुमाध्यमोपकरणप्रयोगेण व्याख्यानानि ।
- लघुसमूहचर्चा, विषयाधारिता लघुसंगोष्ठी, परिसंवादः, समूहचर्चा, दलशिक्षणम्, सहकारी अधिगमः, सिद्धान्तपठनेभ्यः चयनम्, प्रकरणविश्लेषणम्, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् च इत्यादीनि ।
- शिक्षावञ्चितसमुदायेन समूहेन वा साकं क्षेत्रानुभवं सम्प्राप्य अवधानसमूहचर्चया, सर्वेक्षणेन, अल्पकालिकपरियोजनाभिः च प्राप्तशैक्षिकसाङ्ख्यिक्याः विश्लेषणम् ।
- भारतीयज्ञानपरम्पराध्ययनेन प्राप्तमनोवैज्ञानिकतत्त्वानां नवीनसन्दर्भेषु विश्लेषणम् ।
- विविधसमुदायै, छात्रैः विद्यालयैः च साकं संलग्नाः भूत्वा अनुभवाधारप्रकल्पनम् ।
- प्रयोगशालागतिविधयः ।

2.2.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रदत्तकार्याधारिता च भविष्यति ।

2.2.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. पालः, हंसराजः - प्रगतशिक्षा मनोविज्ञान, हिन्दी माध्यम कार्यालय निदेशालयः, दिल्ली विश्वविद्यालयः, देहली ।
2. मिश्रः, लोकमान्यः, आधुनिक शिक्षामनोविज्ञानम्, मृगाक्षीप्रकाशनम्, लखनऊ ।
3. काटदरे, इन्दुमती, भारतीयशिक्षा, पुनरुत्थानविद्यापीठम्, कर्णावती।
4. तिवारी, नीलाभः, जैनः नितिनश्च, भारतीयशिक्षामनोविज्ञानम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान्, भोपालपरिसरः ।
5. गुप्ता, एम. वी., उच्चतरशिक्षामनोविज्ञानम्, शारदापुस्तकभवनम्, प्रयागराजः।
6. सिंहः, अरुण कुमार, शिक्षामनोविज्ञान, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन, दिल्ली ।
7. जायसवाल, सीतारामः, भारतीयमनोविज्ञान और शिक्षा, आर्य बुक डिपो, दिल्ली ।
8. Berk, L.E., Child Development Pearson practice Hall, New Delhi.
9. Vygotsky, L, Thought and Language the MIT Press, Cambridge.
10. Wool Folk A, Educational Psychology Pearson Education, New Delhi.

3.1.5 साहित्यम् - I

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्काः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) युवराजोचित उपदेशः (कादम्बरी-शुकनाशोपदेशः)

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः(Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- गुरूपदेशस्य माहात्म्यं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
- युवावस्थायां संभविनां दोषाणां हेयतां ज्ञास्यन्ति।
- राजस्वभावं परिचेष्यन्ति।
- प्रशासकस्य कर्तव्यानि भोत्स्यन्ते।
- चाटुकारिताया दुष्प्रभावं बोधयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः (Unit)	विवरणम्
1. शुकनासोपदेशः	• उपदेशपरम्परा • बाणस्य परिचयः कादम्बरी च • शुकनासस्य व्यक्तित्वम् दारुणो लक्ष्मीमदः, • अनर्थपरम्परा, रागमलावलेपदोषः च
2.युवावस्थायां पुरुषस्य स्वभावः	• युवावस्थाया दोषाः • मनसः मृगतृष्णिका • अत्यासङ्गदोषः • हितोपदेशेषु अश्रद्धा
3.राजप्रकृतिः	• राजलक्ष्मीप्रभावः • लक्ष्मीचिह्नानि • लक्ष्म्याः दुःखेन परिपालनम् • लक्ष्म्याः विपरीतवृत्तिः लक्ष्म्याः अस्थिरता च

4.लक्ष्म्याः विलासः

- लक्ष्म्याः विश्वरूपत्वग्रहणम्
- लक्ष्म्याः कोशमण्डलात् मोक्षः
- लक्ष्म्याः चाञ्चल्यम्
- लक्ष्मीः तमोबहुला सर्वाविनयानां पुरःपताका च

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. गद्यानां स्मारणम्।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
3. वीडियोनिर्माणम्।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. गद्यानां सपदकृत्यं व्याख्यानम्
6. प्रयुक्तालंकारसंकलनम्।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

व्याख्यानात्मकः विधिराश्रयणीयः। प्रतिवाक्यं पदपदार्थादयोवाच्याः। समासविग्रहोविधेयः। ग्रन्थसम्बद्धानि काव्यशास्त्रीयतत्त्वानि बोधनीयानि। गुरूपदेशादिप्रसङ्गे अन्येऽपि दृष्टान्ताः बोधनीयाः।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

1. गद्यानां व्याख्यानम्
2. प्रश्नमञ्चः
3. प्रदत्तविषयकं भाषणम्
4. प्रदत्तविषयकं लेखनम्
5. व्यवहारः
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्याणि च।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. बाणभट्टविरचिता कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)-
2. संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2007
3. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा ए.बी. कीथ ., डा . मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,1967

JsRamesh

3.1.5 साहित्यम् - II

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्काः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

दशरूपकपरिचयः शकुन्तलादुष्यन्तयोर्गान्धर्वविवाहश्च (दशरूपकम्, अभिज्ञानशाकुन्तलं च-1-3 अंकाः)

अत्र धनञ्जयरचितस्य दशरूपकस्य अनुसारेण दशानां रूपकाणां सामान्यलक्षणं प्रस्तुतम्। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कम् आरभ्य तृतीयाङ्कम् यावद् ये अंशाः ते निर्धारिताः। एषां विषयाणाम् अवगमो भविष्यति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- दशरूपकाणि बोधुतुं समर्था भविष्यन्ति।
- पञ्च नाट्यसन्धीन् अवभोत्स्यन्ते।
- रूपकाणां परम्परां प्रतिपादयिष्यन्ति।
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य रामणीयकम् अनुभविष्यन्ति।
- कालिदासस्य नाट्यकौशलं परिचेष्यन्ति।
- अभिनयकलायां निपुणाः भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः (Unit)	**विवरणम्**
1. रूपकपरम्परा	• दशरूपकाणां परिचयः (नाटकम्, प्रकरणम्, प्रहसनम्, भाणः, व्यायोगः, समवकारः, डिमः, वीथी, अङ्कः, ईहामृगः) • रूपकाणां सामाजिकं प्राधान्यम् • धनञ्जयस्य रूपकतत्त्वप्रतिपादनकौशलम् • अभिज्ञानशाकुन्तलस्य वैशिष्ट्यम्
2. नाटकस्य वैशिष्ट्यम्	• नाटकलक्षणम् पञ्च सन्धयः च • नायकानां वैविध्यम् • धीरोदात्तः नायकः • नायिकानां वैविध्यम् नान्दीलक्षणं च

YSRamesh

3. राज्ञः दुष्यन्तस्य आश्रमप्रवेशः	• नान्दीपाठः प्रस्तावना च • राज्ञः दुष्यन्तस्य आश्रमपदप्रवेशः • कण्वाश्रमवर्णनम् • तपस्विकन्यास्वभाववर्णनम् • शकुन्तलया दुष्यन्तस्य दर्शनम्
4. अन्योन्यम् अनुरक्तयोः दुष्यन्तशकुन्तलयोः मनोभावाः	• मृगयाविनोदस्य स्थानम् • दुष्यन्तेन कृतं शकुन्तलाया वर्णनम् • दुष्यन्तमाढव्यसंवादः • शकुन्तलायां मदनभावाः दुष्यन्त-शकुन्तलयोः समागमः

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)-

1. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्
3. प्रदत्तसंवादानुसारेणाभिनयः
4. यथाप्रसङ्गं विभावादीनाम् अनुसंधानम्
5. आडियो-वीडियोनिर्माणम्

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मकः प्रत्यक्षात्मकश्च विधिः आश्रयणीयः। दशरूपकस्य पङ्क्तयो विषयाश्च बोधनीयाः। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अध्यापने प्रतिपङ्कितः व्याख्येयम्, वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यार्थाः प्रतिपादनीयाः काव्यशास्त्रीयविषया बोधनीयाः। कक्षायाम् छात्राध्यापकेषु नाट्यसंवादा अपि कारणीयाः।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. धनञ्जयविरचितं दशरूपकम्, भोलाशंकर व्यास, चाखम्भा, वाराणसी
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, राघवभट्टः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2016

YSRamesh

3. संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2000
4. संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन, वाराणसी, 2001
5. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा .ए.बी . कीथ, डा . मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,1967

JSRanelio

3.1.5 व्याकरणम् - I

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्काः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) स्त्रीप्रत्ययाः, पस्पशाह्निकं महाभाष्यम्

पाठ्येऽस्मिन् विशिष्टाः टाबादिप्रत्ययाः प्रतिपादिताः सन्ति। अत्र टाप्-डाप्-ङीप्-ङीष्प्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रिया दत्ताऽस्ति। तथा च महाभाष्यस्य पश्पशाह्निकमपि अत्र दत्तमस्ति। अत्र शब्दस्वरूपं, शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वानित्यत्वविचारः, व्याकरणपदार्थः, वर्णोपदेशप्रयोजनानि च दत्तानि सन्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामाः (Learning Outcome)

छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- टाप्-डाप्-ङीप्-ङीष्प्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- ङीप्-ङीष्प्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- शब्दस्वरूपं, शब्दानुशासनस्य मुख्यगौणप्रयोजनानि च विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं, व्याकरणपदार्थं, वर्णोपदेशप्रयोजनानि च विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः – (Unit)

1 'स्त्रियाम्' इत्यतः 'आदाचार्याणाम्' इति सूत्रान्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा - 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यतः 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यन्तो भागः।

2 'अनुपसर्जनात्' इत्यतः 'केवलमामकभागधेय- पापापर०' इति सूत्रान्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा - 'कर्तरि कृत्' इत्यतः 'छन्दस्युभयथा' इत्यन्तो भागः।

3 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यतः 'यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यम्' इत्यन्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा -'स्तन्भेः' इत्यतः 'उपसर्गाद् बहुलम्' इत्यन्तम्।

4 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यतः 'नेमे प्राप्ताः कलादयः' इत्यन्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा - 'कृत्यचः' इत्यतः 'अ अ' इत्यन्तम्।

JB Raman

3.1.5.3 प्रायोगिकम्(Practicum)

1. प्रातिपदिकं समवलोक्य स्त्रीप्रत्ययानां योजनम् ।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम् ।
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम् ।
4. अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
5. सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः ।
6. सूत्रान्त्याक्षरी भवेत् ।
7. व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत् ।
8. पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत् ।
9. अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः ।
10. छात्रैः अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकी चर्चा क्रियेत ।
11. गणशः छात्रान् प्रकल्प्य शास्त्रार्थः कारणीयः ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Materials)

1. **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता) अथ च गोपालदत्तपाण्डेयसम्पादिता** - तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, लक्ष्मीव्याख्या, दीपिकाव्याख्या, चन्द्रकलाव्याख्या ।
2. **महाभाष्यम् (पस्पशाह्निकम्)** प्रदीपोद्योतटीकासहितम्, भीमसेनवेदालङ्कारकृतं व्याख्यासहितम्, चारुदेवशास्त्रिविरचितटीकासहितम्।
   प्रकाशक: – चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली । मोतीलालबनारसीदास: वाराणसी ।

Yshaveiro

3.1.5 व्याकरणम् - II

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) अव्ययीभाव-तत्पुरुषसमासौ

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या अव्ययीभावतत्पुरूषसमासस्थसूत्राणि सन्ति। अव्ययीभावतत्पुरुषसमस्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियाऽपि अत्र दत्ताऽस्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामाः (Learning Outcome)

छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- अव्ययीभावसमस्तशब्दानां लौकिकालौकिकविग्रहं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- नित्यसमासमनित्यसमासं च विज्ञाय तस्य विग्रहं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- द्वितीयादितत्पुरुषसमस्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- कर्मधारयद्विगुसमस्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्तुं समर्था भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः – (Unit)

1 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः 'गिरेश्च सेनकस्य' इत्यन्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा - 'तेन रक्तं रागात्' इत्यतः 'नडादीनां कुक् च' इत्यन्तम्।

2 'तत्पुरुषः' इत्यतः 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा -'शेषे' इत्यतः 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इत्यन्तम्।

3 'कुत्सितानि कुत्सितैः' इत्यतः 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इत्यन्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा -'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यतः 'अभिनिष्क्रामति द्वारम्' इत्यन्तम्।

4 'कुगतिप्रादयः' इत्यतः 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इत्यन्तो भागः।
अष्टाध्यायीधारणा -'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यतः 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च' इत्यन्तम्।

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रातिपदिकं समवलोक्य स्त्रीप्रत्ययानां योजनम् ।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम् ।
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम् ।

4. अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
5. सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः ।
6. सूत्रान्त्याक्षरी भवेत् ।
7. व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत् ।
8. पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत् ।
9. अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः ।
10. छात्रैः अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकी चर्चा क्रियेत ।
11. गणशः छात्रान् प्रकल्प्य शास्त्रार्थः कारणीयः ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Materials)

1. **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता) अथ च गोपालदत्तपाण्डेयसम्पादिता** - तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, लक्ष्मीव्याख्या, दीपिकाव्याख्या, चन्द्रकलाव्याख्या ।
2. **महाभाष्यम् (पस्पशाह्निकम्)** प्रदीपोद्योतटीकासहितम्, **भीमसेनवेदालङ्कारकृतं** व्याख्यासहितम्, चारुदेवशास्त्रिविरचितटीकासहितम्।
प्रकाशक: – चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली । मोतीलालबनारसीदास: वाराणसी ।

YBRaman

3.1.5 दर्शनम् - I

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

नव्यन्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । अयं पाठ्यविषयः नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारात्मिकां शैलीम् अधिगन्तुं नव्यन्यायमतेन च पदार्थबोधाय उपकारको भविष्यति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति । तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम् । तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य उत्कर्षः नव्यन्याये विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये निर्धारिताः नव्यन्यायशास्त्रस्य पदार्थविचाराः अध्येतुः शास्त्रबोधाय उपकारकाः भवन्ति ।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारान् प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।

पाठ्यांशः	विवरणम्
१. नव्यन्यायप्रवेशः	• नव्यन्यायस्य परिचयः इतिहासश्च • नव्यन्यायस्य प्रवृत्तयः वैशिष्ट्यं च • नव्यन्यायपरम्परायाम् आचार्यविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यस्य योगदानम् • न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः वैशिष्ट्यम् • मङ्गलवादः • मङ्गलस्य फलविचारः • ईश्वरास्तित्ववादः • पदार्थविभागः • शक्तिसादृश्यपूर्वपक्षः • शक्तिसादृश्यादीनाम् अतिरिक्तपदार्थत्वखण्डनम् • द्रव्यविभागः

AsRanew

- द्रव्यत्वजातिसिद्धिः
- तमसो द्रव्यत्वे पूर्वपक्षः
- तमसो द्रव्यत्वे सिद्धान्तपक्षः
- गुणविभागः

२. नव्यन्यायपरिचयः

- कर्मविभागः
- सामान्यनिरूपणम्
- जातिनिरूपणम्
- जातेः परापरभेदौ
- विशेषनिरूपणम्
- समवायनिरूपणम्
- समवायसिद्धिः
- अभावनिरूपणम्
- अभावभेदाः
- अभावानाम् अधिकरणात्मकत्वखण्डानम्
- पदार्थानां साधर्म्यम्
- पदार्थानां वैधर्म्यम्
- पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वम्
- प्रासङ्गिककारणत्वनिरूपणम्
- कारणलक्षणपरिष्कारः

३. नव्यन्यायबोधः

- समवायिकारणम्
- असमवायिकारणम्
- निमित्तकारणम्
- अन्यथासिद्धनिरूपणम्
- प्रथमम् अन्यथासिद्धम् - दण्डत्वम्
- द्वितीयम् अन्यथासिद्धम् – दण्डरूपम्

- तृतीयम् अन्यथासिद्धम् – घटकादिकं प्रति आकाशस्य
- चतुर्थम् अन्यथासिद्धम् – कुलालपितुः घटं प्रति
- पञ्चमम् अन्यथासिद्धम् – रासभादिः
- द्रव्यस्य गुणकर्मणोश्च साधर्म्यम्
- नित्यद्रव्यभिन्नानां साधर्म्यम्
- पञ्चद्रव्यसाधर्म्यनिरूपणम्
- पृथिव्यादिचतुष्ट्यसाधर्म्यम्
- अव्याप्यवृत्ति-क्षणिकविशेषगुणवत्त्वम्
- क्षित्यादित्रिकद्वयसाधर्म्यनिरूपणं भूतात्मनोः साधर्म्यं च

४. नव्यन्यायतत्त्वबोधः

- सामान्यतो द्रव्यगुणनिरूपणम्
- द्रव्याणां परस्परं साधर्म्यम्
- द्रव्याणां परस्परं वैधर्म्यम्
- पृथिवीत्वजातिसिद्धिः
- पृथिवी-लक्षणं
- पृथिव्याः लक्षणपरिष्कारः
- पाषाणे गन्धसिद्धिः
- नानारूपवती पृथिवी
- पार्थिवस्पर्शनिरूपणम्
- पृथिवी-भेदाः
- परमाणुपुञ्जवादिपूर्वपक्षः
- अवयविसिद्धिः
- परमाणुत्वसाधनम्
- पार्थिवं शरीरम्
- पार्थिवम् इन्द्रियम्
- पार्थिवो विषयः

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

1. नव्यन्यायस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
2. पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
3. लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनम्।
4. पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।
5. नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसायाः दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि ।
6. न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना ।
7. नव्यन्यायशैल्या शास्त्रार्थप्रस्तुतिः ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- न्यायदर्शनस्य प्रवचने उद्देश्यलक्षणपरीक्षाक्रमेण छात्राध्यापकाः बोधनीयाः । न्यायदर्शनस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः ।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः ।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (प्रत्यक्षखण्डः), विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी ।
- कारिकावली, विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी ।

JSRaveno

3.1.5 दर्शनम् - II

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

महर्षिकपिलप्रणीतम् साङ्ख्यदर्शनं भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु अनन्यसाधारणं महत्त्वम् बिभर्ति। ईश्वरकृष्णविरचिता साङ्ख्यकारिका अस्य दर्शनस्य महत्त्वपूर्णः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः। तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यभिख्यां धारयतः श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी इति टीका दर्शनजगति नितरां प्रसिद्धा वर्तते। साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीम् अवलम्ब्य निर्मितोऽयं पाठ्यक्रमः अध्येतुः कृते साङ्ख्यशास्त्रबोधाय उपकारको भविष्यति। अस्मिन् पाठ्यविषये साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसायाः ज्ञानमीमांसायाश्च समुचितः सन्निवेशः अस्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- साङ्ख्य-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य सिद्धान्तान् पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।
- साङ्ख्यदर्शनस्य ज्ञानपरम्परां प्रबोधयितुं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।

पाठ्यांशः	विवरणम्
५. **साङ्ख्यपरिचयः**	• साङ्ख्यदर्शनस्य परिचयः इतिहासश्च • साङ्ख्यशास्त्रपरम्परायाम् ईश्वरकृष्णस्य योगदानम् • साङ्ख्यकारिकायाः वैशिष्ट्यम् • साङ्ख्यशास्त्रपरम्परायाम् वाचस्पतिमिश्रस्य योगदानम् • साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याः परिचयः वैशिष्ट्यं च • साङ्ख्यशास्त्रारम्भप्रयोजनम् • दुःखत्रयम् • दृष्टोपायानां दुःखापहारकत्वम् अस्ति न वेति विमर्शः • आनुश्रविकोपायानां अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तत्वम् • याज्ञिकहिंसायाः अनर्थहेतुत्वम् • अमृतत्वश्रुतिविरोधपरिहारः

JsRamesh

- साङ्ख्यतत्त्वविभागः
- प्रकृतिः
- प्रकृतिविकृतयः
- विकृतयः
- पुरुषः

६. प्रमेयसिद्धिः

- प्रमाणसामान्यलक्षणम्
- साङ्ख्यदर्शने प्रमाणानां संङ्ख्या
- प्रमाणविशेषलक्षणानि
- प्रत्यक्षम्
- अनुमानम्
- अनुमानभेदाः
- शब्दः
- उपमानस्य शब्देऽनुमाने च अन्तर्भावः
- अर्थापत्तेः अनुमाने अन्तर्भावः
- अभावस्य प्रत्यक्षे अन्तर्भावः
- सम्भवस्य अनुमाने अन्तर्भावः
- प्रमाणशक्तिनिर्णयः
- अतीन्द्रियाणां प्रतीतिः सामान्यतोदृष्टानुमानात्
- विद्यमानस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्ष-प्रमाणेन अनुपलब्धेः कारणानि
- प्रधानस्य सौक्ष्म्याद् अनुपलब्धिः

७. व्यक्ताव्यक्ततत्त्वानि

- कार्यकारणसम्बन्धे वादिविप्रतिपत्तयः
- कार्यकारणसम्बन्धे बौद्धसिद्धान्तनिरासः
- कार्यकारणसम्बन्धे वेदान्तमतनिरासः
- कार्यकारणसम्बन्धे न्यायमतनिरासः
- सत्कार्यवादः

HSRamesh

- व्यक्तानां सारूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः वैरूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः सारूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः पुरुषाद् वैधर्म्यम्
- गुणाः
- गुणानां प्रयोजनम्
- गुणानां स्वभावः
- गुणानां प्रयोजनवशाद् सहवृत्तित्वम्

८. प्रकृतिपुरुषसिद्धिः

- अव्यक्तसिद्धिः
- अव्यक्तस्य प्रवृत्तिः
- पुरुषस्य अस्तित्वसाधनम्
- पुरुषबहुत्वसिद्धिः
- अत्रैगुण्यादेः पुरुषस्य साक्षित्वं द्रष्टृत्वं च
- प्रधानपुरुषसंयोगसिद्धिः

3.1.6.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

1. साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
2. पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
3. लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनम्।
4. पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
5. साङ्ख्यदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/ भाषणदृश्यांकन कार्याणि।
6. साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

3.1.6.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति

पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) । व्याख्यानान्ते उत्तराध्ययनसूत्र-सन्दर्भाः वक्तव्याः येन जिज्ञासायां सत्यां छात्राध्यापकाः तस्मिन् विषये इतोऽप्यधिकम् अध्ययनं कर्तुं शक्नुयुः ।

- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः । (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) ।

3.1.6.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.6.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- सांख्यतत्त्वकौमुदी, वाचस्पतिमिश्रः, व्याख्या- पं. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी ।
- सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
- साङ्ख्यायनम्, प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा ।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी ।

3.1.5 फलितज्योतिषम् - I

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यलक्ष्यं भवति जन्मकुण्डल्याः फलादेशः। जन्मकुण्डल्यां द्वादश भावाः भवन्ति। प्रत्येकभावस्य विचारणीयविषयाणां ज्ञानार्थम्अस्मिन्पाठ्यांशे द्वादशभावफलानि विवेचितानि वर्तन्ते। अपि च भावानां बलनिर्धारणमपि वर्तन्ते, तेन भावस्य पूर्णफलम्, अर्धफलम्, हीनफलं वा किमिति सम्यक् वर्णनमस्ति। जीवने नानाविधयोगाः भवन्ति। तेषु केचन शुभयोगाः तथा केचन अशुभयोगाः भवन्ति। पुनः तेषां योगानां भङ्गयोगा अपि भवन्ति। केचन सूर्यग्रहेण विशिष्ट योगाः भवन्ति, केचन चन्द्रग्रहेण विशिष्ट योगाः भवन्ति, तेषां सर्वेषां वर्णनमत्र विद्यन्ते।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यांशस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः-

1. जातकस्य जन्मकुण्डल्याः फलादेशः कर्तुं शक्ष्यन्ति।
2. कस्यापि जातकस्य प्रश्नस्य प्रश्नकुण्डल्याधारेण उत्तरं दातुं प्रभवन्ति।
3. सूर्यकृतयोगानां फलादेशः कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. चन्द्रकृतयोगानां फलादेशः कर्तुं पारयन्ति।

पाठ्यांशः 1

भावबलविमर्शः, लग्नभावफलात्सप्तमभावफलं यावत्।

पाठ्यांशः 2

अष्टमभावफलाद्द्वादशभावफलं यावत्।

पाठ्यांशः 3

योगस्य परिभाषा, नानाविधाः योगाः, तत्र अरिष्टयोगाः, अरिष्टभङ्गयोगाः च।

पाठ्यांशः 4

सूर्यकर्तृकयोगाः, चान्द्रकर्तृकयोगाः च।

HSRamana

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अमुं पाठ्यांशमधीत्य प्रत्येकं छात्राध्यापकाः-

1. प्रत्येक भावत्रयस्य फलं स्व अभ्यासपुस्तिकायां लिखित्वा समर्पयिष्यन्ति।
2. मिलित्वा द्वादशभावानामेकं वृहद् फलके चित्रणं कृत्वा समर्पयिष्यन्ति।
3. नानाविधयोगान् स्वीकृत्य एकं समूहचर्चां करिष्यन्ति।
4. सूर्यकृच्चन्द्रकृद्योगानामुपरि समूहद्वये वादस्यायोजनं क्रयते।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेनग्रन्थदिशा कक्षाध्यापनम्।
- कक्षायां प्रत्येकं छात्राध्यापकमुत्थाय एकैकं भावफलं प्रश्नीयम्।
- प्रत्येकं छात्राध्यापकाः श्यामपट्टे एकमरिष्टयोगस्य उदाहरणं लिखेयुः।
- प्रत्येकं छात्राध्यापकाः श्यामपट्टे एकमरिष्टथभङ्गयोगस्य उदाहरणं लिखेयुः।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

लिखितपरीक्षणम् तथा प्रदत्तकार्यस्य परीक्षणं भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्
2. बृहज्जातकम्
3. प्रश्नमार्गः
4. सारावली
5. भावकुतुहलम्
6. फलदीपिका
7. जातकपारिजातकः

3.1.5 सिद्धान्तज्योतिषम् - II

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

अस्मिन्पाठ्यांशे सिद्धान्तज्योतिषशास्त्रस्य सूर्यसिद्धान्तप्रामाणिकार्षग्रन्थस्य मध्यमाधिकारस्य मुख्यानां बिन्दूनाम् अध्यापनं भविष्यति। एतेषां बिन्दूनामध्ययनेन सिद्धान्तज्योतिषस्य परिचयः, सौर-सावन-चान्द्र-नाक्षत्रादीनां ज्ञानं भविष्यति। युगे कल्पे च ग्रहाणाम् उच्चादीनां, भगणाः नक्षत्रभ्रमणानि, सावनदिनानि, चान्द्रमासाः, अधिमासाः, क्षयदिनानि, सृष्ट्यादितः कल्पादितश्च गतवर्षानयनम्, अहर्गणात्मध्यमग्रहसाधनादि ज्ञानं भविष्यति। विजयादि-प्रभवादि संवत्सरज्ञानम्, मध्यमभूपरिधिमानम्, स्पष्टभूपरिधिमानम्, गर्भक्षितिज-पृष्ठक्षितिजादि ज्ञानं भविष्यति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

अस्य पाठ्यविषयस्य अध्ययनान्तरं छात्राध्यापकाः-

1. सिद्धान्तज्योतिषविषयस्य गूढज्ञानं भविष्यन्ति।
2. पञ्चाङ्गनिर्माणस्य प्रारम्भिकज्ञानं भविष्यन्ति।
3. कालज्ञाने निपुणाः भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः 1

सिद्धान्तपरिचयः, सौर-सावन-चान्द्र-नाक्षत्र-पितृ-दिव्य-मनु-ब्राह्म-बार्हस्पत्यकालमानानि-भगणपरिभाषा च।

पाठ्यांशः 2

युगेकल्पेचग्रहाणाम् उच्चादीनांभगणाः नक्षत्रभ्रमणानि, सावनदिनानि, चान्द्रमासाः, अधिमासाः, क्षयदिनानिसृष्ट्यादितः कल्पादितश्चगतवर्षानयनम्, अहर्गणसाधनम्, मासेशवर्षेशसाधनञ्च।

पाठ्यांशः 3

अहर्गणात्मध्यमग्रहानयनम्, बार्हस्पत्यकालमानंतत्रविजयादि- प्रभवादिसंवत्सरज्ञानम्, मध्यमभूपरिधिमानं, मध्यमभूव्यासमानं, रेखावृत्तरेखादेशज्ञानम्, स्पष्टभूपरिधिसाधनम्, वृत्तक्षेत्रफलानयनम्, याम्योत्तर-पूर्वापरदेशान्तरज्ञानम्, वारप्रवृत्तिःच।

पाठ्यांशः 4

गर्भक्षितिज-पृष्ठक्षितिज-उदयास्तक्षितिज-साधारणक्षितिजलक्षणम्, इन्द्रधनुर्लक्षणम्, उल्कालक्षणम्, मेघलक्षणम्, भूकम्पलक्षणम्, महामारीलक्षणम्, ग्रहकक्षाक्रमः, ग्रहाणां कक्षायोजनानि, भूकेन्द्रात् ग्रहकक्षाणां दूरत्वम्, कक्षाप्रमाणम्, चन्द्रादीनां परमविक्षेपकला: च।

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अमुं पाठ्यांशमधीत्य प्रत्येकं छात्राध्यापकाः-

1. सौर-सावन-चान्द्र-नाक्षत्रपरिभाषा फलके लिखित्वा समर्पयेयुः।
2. गोलयन्त्रस्य निर्माणं करिष्यन्ति।
3. मासे एकवारं द्विवारं वा वेधशालायां गत्वा तत्र ग्रहाणां वेधकार्यं कुर्युः।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेनग्रन्थदिशा कक्षाध्यापनम्।
- गोलयन्त्रमाध्यमेन छात्राध्यापकान् अध्यापनम्।
- छात्राध्यापकान् आकाशे ग्रहाणाम् उल्कादीनां परिचयः तथा मेघलक्षाणानां परिचयं कारणीयम्।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

लिखितपरीक्षणम् तथा प्रदत्तकार्यस्य परीक्षणं भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. सूर्यसिद्धान्तः (तत्वामृतव्याख्योपेतः)
2. सिद्धान्तशिरोमणिः
3. सिद्धान्ततत्वविवेकः
4. शिश्यधीवृद्धिदम्

YSRamana

3.2 हिन्दी

सत्रार्द्ध - 3 **श्रेय अंक** - 4

3.2.1 पाठ्य-परिचय (About the course) नाटक एवं कथा साहित्य

प्रस्तुत पाठ्यक्रम मुख्य रूप से भारतीय कलाओं के संक्षित परिचय, भारतीय नाट्य परंपरा तथा हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भारतीय कलाओं का संक्षित परिचय, **भारतीय नाट्य कला एवं गल्प** की परंपरा तथा हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के क्रमिक विकास का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में यह बताने की कोशिश है कि भारतीय वाङ्मय में मूर्ति, चित्र, संगीत, वास्तु एवं साहित्य आदि कलाओं की एक लंबी एवं प्राचीन परंपरा रही है जिसमें नाटक एवं कथा की लिखित और मौखिक परंपराएँ भी रही हैं, लेकिन आधुनिक काल की बदलती परिस्थियों के अनुसार हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के नए रूप सामने आए। इस पाठ्यक्रम में हिन्दी नाटक, कहानी एवं उपन्यास के कुछ मूल पाठों को शामिल किया गया है जिसका प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थियों को हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के नए स्वरूप तथा विषयवस्तु से परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के नए रूप के भाव को युगानुकूल स्पष्ट करने में समर्थ हो सकें।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात् विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- भारतीय कलाओं का संक्षित परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- भारतीय नाट्य परंपरा का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- आधुनिक युग के प्रादुर्भाव के साथ परिवर्तित विषय एवं संदर्भों को समझ पाएँगे।
- हिन्दी नाटक के विकास से परिचित हो पाएँगे।
- रंगमंच की अवधारणा को समझ पाएँगे।
- नाटकों के भेद तथा मंचन की दृष्टि से लिखे गए नाटक के अंतर को समझ पाएँगे।
- ध्रुवस्वामिनी तथा आषाढ़ का एक दिन नाटक के रूप-विधान तथा नाट्यशिल्प की विशेषताओं जान और समझ पाएँगे।
- भारतीय गल्प, कथा, वार्ता परंपरा का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- हिन्दी कथा साहित्य के विकास से परिचित हो पाएँगे।
- हिन्दी कथा साहित्य में कहानी और उपन्यास की संरचनात्मक भिन्नता को समझ पाएँगे।
- पाठ्यक्रम में शामिल कहानियों के माध्यम से विद्यार्थीयों को समझने में सहायता मिलेगी कि कैसे 'कहानी मानव-मन के सबसे नजदीक है।'

- उपन्यास के इतिहास से परिचित हो पाएँगे।
- उपन्यास के प्रकारों में भेद कर पाएँगे।
- प्रमुख उपन्यासकारों को जान पाएंगे।
- समय के अनुसार उपन्यास लेखन में क्या परिवर्तन आए हैं, उसे जान पाएँगे।
- पाठ्यक्रम में शामिल दोनों उपन्यासों से विषय की भिन्नता को समझ पाएँगे।

पाठ्यांश- I

- भारतीय कलाओं का संक्षिप्त परिचय
- भारतीय नाट्य परंपरा एवं हिन्दी नाटक
- हिन्दी कथा साहित्य का उद्भव और विकास
- नाटक और रंगमंच के प्रकार
- लोक नाटक और क्षेत्रीयता का प्रभाव

पाठ्यांश- II

- ध्रुवस्वामिनी- जयशंकर प्रसाद
- आषाढ़ का एक दिन- मोहन राकेश
- हिन्दी की साहित्यिक फिल्में जैसे- ईदगाह, तीसरी कसम, परिणति आदि

पाठ्यांश- III

- ईदगाह- प्रेमचन्द
- दीपदान- जयशंकर प्रसाद
- कदम के फूल- सुभद्रा कुमारी चौहान
- तीर्थयात्रा- सुदर्शन
- खेल- जैनेन्द्र
- वाङ्चू- भीष्म साहनी
- वापसी- उषा प्रियंवदा
- रास्ता इधर से है- रघुवीर सहाय
- इंसपेक्टर मातादीन चाँद पर- हरिशंकर परसाई
- रामलीला - राधाकृष्ण

YSRamesh

पाठ्यांश- IV

- निर्मला उपन्यास- प्रेमचंद
- दौड़ उपन्यास- ममता कालिया

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1. कुछ प्राचीन नाटकों का परिचय हिन्दी में लिखना।

अथवा

भारतीय वाद्यों का परिचय हिन्दी में लिखना।

2. भारतीय रागों पर प्रपत्र प्रस्तुत करना।
3. क्षेत्रीय लोक कलाओं का इतिहास लेखन।

अथवा

उपन्यास और कहानी के भेद को समझाना।

4. लेखन- लधु कहानी/नाटक/रिपोर्ट/डायरी/आत्मकथा/फीचर का लेखन।

अथवा

विधा परिवर्तन- जैसे किसी कहानी को नाटक में परिवर्तित करना।

अथवा

किसी नाटक को कहानी में परिवर्तित करना।

अथवा

तीर्थयात्रा जैसी नैतिक मूल्यों से ओत-प्रोत हिन्दी कहानियों का संग्रह करना।

अथवा

व्यंग्य की समाजशास्त्रीयता को प्रस्तुत करना।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- प्रत्यक्ष विधि

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

- मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

1. श्रीवास्तव, डॉ. परमानंद : हिन्दी कहानी की रचना प्रक्रिया, ग्रन्थम प्रकाशन, कानपुर।

YS Ramesh

2. नवल, डॉ. नंद किशोर : हिन्दी आलोचना का विकास, राजकमल प्रकाशन नयी दिल्ली।
3. कुमार, सं. जैनेन्द्र : हिन्दी कहानियाँ, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
4. साहनी, सं. भीष्म : हिन्दी कहानियाँ, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
5. शर्मा, डॉ. रामविलास : प्रेमचंद और उनका युग, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली।
6. तिवारी, आचार्य रामचंद्र : हिन्दी उपन्यास, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
7. मदान, डॉ. इन्द्रनाथ : प्रेमचंद एक विवेचन।
8. मिश्र, डॉ. शिवकुमार : कहानीकार प्रेमचंद रचना दृष्टि और रचना शिल्प, लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद।
9. शुक्ल, सं. श्रीलाल : हिन्दी हास्य-व्यंग्य संकलन, प्रेम जनमेजय, एन. बी. टी, नयी दिल्ली।
10. मिश्र, डॉ. रामदरश : हिन्दी कहानी अंतरंग पहचान, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली।
11. वाजपेयी, डॉ. नंददुलारे : जयशंकर प्रसाद, भारती भंडार, इलाहबाद।
12. शर्मा, डॉ. जगन्नाथ प्रसाद : प्रसाद के नाटकों का शास्त्रीय अध्ययन, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
13. अनम, प्रताप : कहानियाँ कहावतों की, एन. बी. टी, नयी दिल्ली।
14. सिंह, सं. ओमप्रकाश : काव्य कला तथा अन्य निबंध, जयशंकरप्रसाद ग्रंथावली, प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली।

3.2 English Literature

Semester: III **Credits - 4 (2.2 & 1.8)**

3.2.1 About the course:

- To introduce to the students, elements of Sanskrit, western and indigenous drama and their features in English and Sanskrit.
- Contents in this syllabus are relevant from the perspective of world English literature.
- Contents from Indian English literature will inculcate a deep insight about Indian philosophy among learners.

3.2.2 Learning Outcomes:

- It will help students to analyze characters in a Drama/Novel.
- To understand the concepts of drama shared by Bharatmuni and Aristotle.
- To evaluate plot construction.
- To make them aware about the social dilemma existing in the society for women.
- They will understand the uniqueness of Narration in Kanthapura and its similarity with Sanskrit narratives.
- It will help them to understand Aristotle's concept of plot.
- It will make students get familiar with E.M. Forester's Aspects of Novel.
- What are similarities between Yajnaseni by Pratibha Ray and Palace of Illusions by Chitra Banerjee.

Unit:

	Course content
I	a. Palace of Illusions - Chitra Banerjee
II	b. Ghosts– Henrik Ibsen
III	c.Kanthapura- Raja Rao
IV	d.The Blue Umbrella - Ruskin Bond

3.2.3 Practicum:

1 Movie reviews/ watching films Ghare Baire (dir. Satyajit Ray, 1984) - Bangla Kaliyattam (dir. Jayaraaj, 1997) - Malayalam / Book reviews can be done with the students and discussion on the same.

Or

Reading material (Amrita Pritam's 'To Waris Shah') together in small groups, initiating discussion topics, participation in discussions.

2. Writing assignments on Narrations and its types (George Remi, The Adventures of Tintin: Red Rackham's Treasure).

   Or

   Skit writing and acting.
3. Summarizing and paraphrasing the contents of the novels.
4. Character roles/ character trees by the students.

   Or

   Unseen passages or translation of the given texts or others can be done by the students (Shrikant Mahapatra, Folk Songs).

3.2.4 Mode of Transaction:

- Teaching this course will involve a mix of interactive lectures, tutorials, and timely activities.
- Skits, role plays, projects, workshop, and literature awareness activities.
- The teaching intends deeper approaches to learning involves in- classroom discussion, developing critical thinking and problem-solving abilities among the students.
- It will develop their vocabulary and comparative understanding of the literature also.

3.2.5 Mode of Assessment:

Assignments and classroom activities on Character tree, genres of Dramas, Novella and Novels differences and similarities.

3.2.6 Reading Material:

- E.M Forester. 'Aspects of the Novel'. 2005.
- Ruskin Bond. 'The Blue Umbrella'. Rupa Publications India Pvt Ltd. English hardcover.
- Raja Rao. 'Kanthapura'. Introduced by C.D. Narasimahiah. Abridged, 2001
- Chitra Banerjee. 'Palace of Illusions' Chitra Banerjee. Random publications. 2003.
- Henrik Ibsen. 'Ghosts'. Indoeuropean publishing, 2019.
- M.H Abrahms: Glossary of Literary Terms. Cengage learning India.
- Makecon, Michael. The origin of English Novels, 1600-1740 (Dailimare, 1987)

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 3 श्रयोऽङ्कः – 2

3.2.1 पाठ्यांशपरिचयः (About the course)

आधुनिककाव्यानि, निरूपणानि, लेखनानि, उत्तराधुनिककाव्यानां परिचयः। समयानुगुणं काव्ये जायमानः क्रमिकविकासः च।

3.2.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

प्रौढकाव्यानि अधिकृत्य परामर्शविमर्शादिकं कर्तुं शक्ष्यन्ति। काव्येषु विद्यमानानां कथापात्राणि ज्ञात्वा तस्य औचित्यविषये वक्तुं पारयिष्यन्ति। आनुकालिक लेखनानि पठित्वा तस्य विमर्शनं च कर्तुं प्रभविष्यन्ति।

पाठ्यांशः 1

(1) अच्चनुं मकलुं (काव्यम्) – वल्लत्तोल् नारायणमेनोन् (DCB)

पाठ्यांशः 2

(1) सभलमीयात्रा – कविता, एन.एन. काकाट्।
(2) नल्लवाक्कोतुवान् – कटमानिट्टरामकृष्णन्।
(3) आलपुषवेल्लम् (कविता) – अनिता तम्पि।

पाठ्यांशः 3

(1) अप्राप्यमायोरू वितानम् – के.पी. शङ्करन्।
(2) डॉक्टर् मारूटे रोगम् – वेण्टान्।
(3) सौन्दर्यात्मकविद्याभ्यासः – पी. पवित्रन्।
मातृभूमिक्कुवेण्टियुल्लसमरम् – मलयालऐक्यवेदि।

पाठ्यांशः 4

(1) इवन् एण्टे प्रिया सि. जे. - रोयिसि तोमस्। (ओर्मकल्) D.C. Books.
अध्याय – 7, आमनुष्यन् नी तन्ने
अध्याय – 8, मङ्डात्त चित्रङ्कल्
अध्याय – 9, गुरुवुम् शिष्यनुम्

3.2.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. वल्लत्तोल् नारायणमेनोन् (प्रदत्तकार्यम्)
अथवा
वल्लल्लोल् साहित्यस्योपरि प्रदत्तकार्यस्य लेखनम्।
2. ग्रन्थकाराणां सामूहिकपरिचर्चा।

अथवा

एतेषां कृतीनां विषये लघुप्रबन्धलेखनम्।

3. कृतीनां प्रदत्तकार्यसम्पादनम्।

अथवा

कवीनामुपरि सामूहिकपरिचर्चा।

4. लघुप्रदत्तकार्यसम्पादनम् (लेखनत्रयस्य आधारेण)

3.2.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यप्रवचनप्रक्रियायाम् अन्तर्भवन्ति -

- बहुमाध्यमोपकरणप्रयोगेण व्याख्यानानि ।
- लघुसमूहचर्चा, विषयाधारिता लघुसङ्गोष्ठी, परिसंवादः, इत्यादयः ।
- भारतीयज्ञानपरम्परा0ध्ययनेन प्राप्तभाषावैज्ञानिकतत्त्वानां नवीनसन्दर्भेषु विश्लेषणम् ।
- भाषाप्रयोगशालागतिविधिः भाषाक्रीडाविधिश्च ।
- सुलेखाभ्यासः, श्रुतलेखनम्, द्रुतलेखनम्, सर्जनात्मककाव्यलेखनं कथालेखनञ्च।

3.1.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रदत्तकार्याधारिता च भविष्यति ।

3.2.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

(1) वल्लतोलिण्टे काव्यशिल्पम् – एन.वी. कृष्णवारियार्। D.C. Books.

(2) आधुनिककवितापाठङ्कल् (पठनम्) – डॉ. एम.एस. पोल्। केरलसाहित्याकादमी।

(3) मलयालकवितासाहित्यचरित्रम् – डॉ. लीलावति। D.C. Books.

ASRaveendra

3.2 इतिहास

सत्रार्द्ध – 3 **श्रेय अंक - 4**

3.2.1 पाठ्यपरिचय (About the course)

भारत : सांस्कृतिक उत्थान एवं सुदृढ़ीकरण का काल (550 ई.-1200 ई.)

इतिहास वह दस्तावेज है जो अतीत को वर्तमान में भी जिंदा रखता है। इतिहास यह बताता है कि युग कभी समाप्त या विलुप्त नहीं होते बल्कि वे परंपरा, विचार और संस्कृति के रूप में सदैव जीवित रहते है। वह इतिहास ही है जो हमें हमारी मजबूत बुनियाद को याद रखने का अनुभव प्रदान करता है। हम जो अतीत और वर्तमान में अंतर करने का अनुभव मूलक ज्ञान रखते है वह इतिहास की ही देन है। प्रस्तावित पाठ्यक्रम में हम गुप्त साम्राज्य के पतन के बाद भारत के उत्तरी भाग में अराजकता की स्थिति को समाप्त कर हर्षवर्द्धन ने जिस प्रकार राजनितक स्थिरता को स्थापित किया उसका अध्ययन करेंगे। इस पाठ्यक्रम के अन्तर्गत पूर्वमध्यकालीन भारत (750 ई. से 1200 ई.) की राजनीतिक स्थिति का अध्ययन किया जायेगा। इसमें नये वंशों की उत्पत्ति, नयी व्यवस्थाएँ, कला में परिवर्तन, आर्थिक प्रगति, व्यापार में वृद्धि, धर्म का नया रूप इन सभी बिन्दुओं पर प्रकाश डाला गया है। प्रस्तुत पाठ्यक्रम में सुदूर दक्षिण के महत्वपूर्ण राजवंशो के उदय के साथ भारत पर होने वाले अरबी आक्रमणों एवं इस्लाम धर्म के प्रसार के विषय में भी बताया जायेगा। जिनके कारण भारत में एक नये वंश, नयी प्रशासनिक व्यवस्था का विस्तार हुआ।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन उपरांत छात्र निम्नलिखित बिन्दुओं से अवगत हो सकेंगे –

1. उत्तर भारत में नई शक्तियों के उद्भव एवं विकेन्द्रीकरण के बारे में जान सकेंगे।
2. राजनीति एवं संस्कृति के क्षेत्र में परिवर्तनों को समझ सकेंगे।
3. कला एवं वास्तुकला के नये आयामों का ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।
4. इस्लामी आक्रमण एवं स्वदेशी प्रतिरोध से परिचित हो सकेंगे।
5. दक्षिण भारत की शक्तियों और संस्कृति के बारे में समझ विकसित हो सकेगी।
6. तत्कालीन भारत के सांस्कृतिक उत्थान को जान सकेंगे।

इकाई – I

नवीन शक्तियों का उदय और विकेंद्रीकरण का युग

(क) कान्यकुब्ज का पुण्यभूति राजवंश ।
(ख) हर्षकालीन राज्य, समाज एवं संस्कृति ।
(ग) राजपूतों का उद्भवः – विभिन्न सिद्धांत ।
(घ) राजपूत कालीन प्रशासनिक एवं सांस्कृतिक विकास ।

YSRawat

इकाई – II

राजनीतिक प्रतिरोध: देशी शक्तियाँ

(क) उत्तर-पश्चिम भारत में इस्लामी आक्रमण और स्वदेशी प्रतिरोधः कश्मीर, सिंध, शाही एवं अन्य शक्तियों द्वारा।

(ख) मध्य भारतः – मौखरी, प्रतिहार, गहड़वाल, चाहमान, चंदेल, कलचुरी, परमार और उनकी राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

(ग) दक्षिण पश्चिमी भारतः – चालुक्य और सोलंकी और उनकी राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

(घ) उत्तर-पूर्वी भारत – बंगाल के पाल, सेन राजवंश और कलिंग, कामरूप के राजवंश और उनकी राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

इकाई – III

दक्षिण भारत की शक्तियाँ

(क) वातापीपुर के चालुक्यः – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

(ख) मान्यखेत के राष्ट्रकूट – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

(ग) चोल वंश – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ।

(घ) अन्य क्षेत्रीय शक्तियाँ – पल्लव, पाण्ड्य, चेर, काकतीय, गंग एवं कदम्ब।

इकाई – IV

सांस्कृतिक उन्नति एवं प्रभुत्व का काल (550 ई. से 1200 ई.)

(क) समाज और धर्म।

(ख) आर्थिक स्थिति एवं व्यापार व वाणिज्य।

(ग) ललित कलाएँ – वास्तुकला, मूर्तिकला एवं चित्रकला।

(घ) भारत में भक्ति परंपरा का प्रसारः – नयनार एवं अलवाभक्त।

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1. 6वीं शताब्दी ई. में उत्तर भारत में विस्तृत वर्धन साम्राज्य से संबंधी मानचित्र को तैयार करवाना।
2. राजपूतों की उत्पत्ति के विभिन्न सिद्धान्तों को चार्ट के द्वारा निर्मित करवाना।
3. अरब आक्रमणकारियों के भारत में प्रवेश के मार्गों से संबंधी मानचित्र को तैयार करवाना।
4. दक्षिण भारत में नये राजवंशो की उत्पत्ति एवं उनकी वंशावली से संबंधी व्यवस्थित चार्ट को निर्मित करवाना।

अथवा

मध्यकालीन भारत में भक्ति परंपरा से जुड़े संतों की जीवनी व शिक्षाओं से संबंधी चित्रों को निर्मित करवाना।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- पाठयोजना को निर्मित कर मानचित्र को दर्शाते हुए विषय से अवगत कराना।
- महत्वपूर्ण बिन्दुओ से संबंधी दृश्य सामग्री को एकत्र कर अध्ययन करवाना।

- दृष्टान्तविधि, समूह चर्चा, खेल आधारित विधि, प्रश्नोत्तर विधि (सुकराती विधि) एवं शोध विधि द्वारा विषय को समझाया जाना।

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

1. वर्मा, हरीशचंद्र : मध्यकालीन भारत भाग–1 (750 ई.–1540 ई.)
2. वर्मा, हरीशचंद्र : मध्यकालीन भारत भाग–2 (1540 ई.–1761 ई.), प्रकाशन, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय।
3. श्रीवास्तव, आर्शीवादीलाल : भारत का इतिहास 1000 से 1707 ई., प्रकाशन, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा।
4. पाण्डेय, एस.के. : मध्यकालीन भारत का इतिहास, प्रकाशन, प्रयाग अकादमी, 4 बन्द रोड़ (एलनगंज) इलाहाबाद।
5. शर्मा, आर.एस. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (हिन्दी औ अंग्रेजी)
6. विद्यालंकार, सत्यकेतु : भारतीय इतिहास का पूर्व मध्य युग (600-1200 ई.)
7. शास्त्री, नीलकंठ : दक्षिण भारत का इतिहास।
8. शास्त्री, नीलकंठ : दक्षिण भारत का इतिहास। दा 'चोलाज' हिस्ट्री ऑफ साउथ इण्डिया।
9. शर्मा, एल.पी. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (1200-1526 ई.)
10. शर्मा, एल.पी. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (1526-1761 ई.), प्रकाशन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा।
11. लूनिया, बी. एन. : मराठा प्रभुत्व, भाग-1,2,3
12. Chandra, Satish: Medieval India Vol-1 & 2
13. Luniya, V.N.: Evolution of Indian Culture.
14. Majumdar, R.C. & Others: The history and culture of the Indian people, Vol-6, the Delhi Sustanate, Bhartiya Vidya Bhauran,
15. Majumdar, R.C. & Others: The history and culture of the Indian people, Vol-7, the Mughal Empire.

YSRanes

3.2 राजनीतिशास्त्र

सत्रार्द्ध-3 **श्रेय अंक -4**

3.2.1 पाठ्य परिचय (About the course)

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन एवं भारतीय संविधान

इस पाठ्यक्रम का उद्देश्य विद्यार्थियों को भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन से परिचित कराना है जिससे वे समझ सकें कि किस प्रकार भारत ने साम्राज्यवादी एवं उपनिवेशवादी ताकत के खिलाफ संघर्ष कर स्वतंत्रता प्राप्त की। यह पाठ्यक्रम भारत के स्वतंत्रता आंदोलन, संवैधानिक विकास संविधान निर्माण की प्रक्रिया,संविधान सभा वाद विवाद, संविधान निर्माण की प्रक्रिया के साथ ही संविधान के दार्शनिक आधारों, प्रस्तावना एवं संविधान की मूलभूत विशेषताओं से भी परिचय कराता है। सभी नागरिकों को उनके मूल अधिकारों कर्तव्य एवं नागरिकता संबंधी प्रावधानों की गहरी जानकारी एवं जागरूकता भी इस पाठ्यक्रम का ध्येय है।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- स्वतंत्रता के आंदोलन एवं आजादी के लिए किए गए अथक प्रयासों एवं बलिदानों के ज्ञान एवं महत्व की अनुभूति होगी।
- राष्ट्रीय चेतना, राष्ट्रीय आंदोलन एवं संवैधानिक विकास की चरणबद्ध जानकारी प्राप्त होगी।
- संविधान सभा वाद विवाद एवं संविधान निर्माण प्रक्रिया की समझ से संविधान को समझने की क्षमता का विकास होगा।
- संविधान के ऐतिहासिक दार्शनिक एवं प्राचीन स्रोतों एवं विशेषताओं का ज्ञान प्राप्त होगा
- संस्कृत में एवं प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा में संविधान, संसद एवं लोकतंत्र के सूत्रों की जानकारी मिलेगी।
- संविधान के उद्देश्य, लक्षण विशेषताओं एवं आदर्शों की समझ तथा राष्ट्रवाद की भावना का विकास होगा।

पाठ्यांश-I

- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन की विरासत एवं रणनीतियाँ
- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन
- भारत का संवैधानिक विकास

पाठ्यांश-II

- संविधान का अर्थ एवं संविधानवाद
- भारतीय संविधान की ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक पृष्ठभूमि
- संविधान सभा का निर्माण
- संविधान निर्माण की प्रक्रिया

पाठ्यांश-III

- विभाजन विभीषिका
- अंतरिम सरकार
- संविधान के स्रोत
- संविधान की विशेषताएँ

पाठ्यांश-IV

- नागरिकता,
- मूल अधिकार, मूल कर्त्तव्य
- नीति निदेशक सिद्धांत
- अधिकार एवं निर्देशक सिद्धांतों के अन्तः सम्बंध

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1- विभाजन विभीषिका से संबंधित विविध घटनाओं, कहानियों एवं अनुभवों को एकत्र कर एक शोध पत्र तैयार करें।

अथवा

संविधान सभा की बहस से संबंधित सभी दस्तावेजों की जानकारी प्राप्त करें।

2- उन सभी देशों की सूची बनाएं जो कभी उपनिवेशवाद के शिकार रहे हैं तथा उन सभी की वर्तमान राजनीतिक आर्थिक स्थिति का तुलनात्मक विश्लेषण करना।

अथवा

3- संविधान निर्माण की प्रक्रिया को समझने के लिए एक युवा संसद का आयोजन।

4- मौलिक अधिकारों की गहन समझ के लिए उससे संबंधित न्यायपालिका के सभी निर्णयों का अध्ययन करना।

अथवा

आजादी के आंदोलन में संस्कृतज्ञों की भूमिका का मूल्यांकन कीजिए।

5- जीवन के अधिकार के संदर्भ में सर्वोच्च न्यायालय द्वारा किए गए सभी निर्णय का विश्लेषण कीजिए।

अथवा

भारतीय ज्ञान प्रणाली में संविधान और गणतंत्र के ऐतिहासिक सांस्कृतिक सूत्रों का विश्लेषण करें।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

- कदम् उमेश, 2022,इंडिया, मदर ऑफ डेमोक्रेसी, आईसीएचआर, दिल्ली
- उपाध्याय विभा,2022, प्राचीन भारत में जनतंत्र, लिटरेरी सर्किल, जयपुर
- चंद्रा, विपिन (2009) भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन, अनामिका पब्लिशर।
- बसु, डी. डी. (2023) भारतीय सविधान, लेक्सिसनेक्सिस।

Nsharma

- त्रिपाठी, हरिहरनाथ (1965) प्राचीन भारत में राज्य और न्यायपालिका, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, प्रथम संस्करण।
- शास्त्री गणपति (2006) कौटिल्य अर्थशास्त्र, मूल टीका सहित, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली।
- गैरोला, वाचस्पति, व्याख्याकार (2006) कौटिल्य अर्थशास्त्र, चौखंबा विद्याभवन, वाराणसी।
- शास्त्री, आर. शाम (1960) कौटिल्य अर्थशास्त्र, मैसूर प्रिंटिंग एंड पब्लिशिंग हाउस, मैसूर।
- काश्यप, सुभाष (2017) हमारा सविधान, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
- फड़िया, बी. एल. (2006) भारतीय शासन एवं राजनीति, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा।
- सईद, एस. एम. (2023) भारतीय राजनीतिक व्यवस्था, भारत बुक सेंटर, लखनऊ।
- जैन, डॉ. पुखराज, फडिया (2022) भारत का राष्ट्रीय आन्दोलन तथा भारतीय संविधान, साहित्य भवन पब्लिकेशंस, आगरा।
- R. Pradhan (2008) Raj to Swaraj, New Delhi: Macmillan
- Zoja Hasan (ed.) (2000) Politics and the State in India, Delhi, Sage.
- Bipin Chandra et. el. (ed.) India After Independence, Delhi, Viking 1999
- Subhash Kashyap, 1994, Making of the Constitution, in Our Constitution: An Introduction to India's Constitution and Constitutional Law, NBT, India.
- Granville Austin, 1966, The Constituent Assembly- Microcosm in Action, in Indian Constitution, Cornerstone of a Nation, OUP.
- D D Basu, 2011, The Historical background, in Introduction to the Constitution of India 20th ed, Lexisnexis, India.

3.7 रङ्गमञ्चः

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.7.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

आङ्गिकाभिनयो रसदृष्टिश्च - अत्र आङ्गिकोऽभिनयो रसदृष्टिश्च मुख्यरूपेण पाठ्यौ स्तः।

3.7.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- आङ्गिकाभिनयं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- रसदृष्टेः स्वरूपं प्रतिपादयितुं प्रभविष्यन्ति।
- मुखजान् अभिनयान् बोधयितुं सामर्थ्यं लप्स्यन्ते।
- हस्ताभिनयस्य प्रतिपादने शक्ता भविष्यन्ति।
- पाठ्यस्य अभिनयस्य प्रायोगिकं ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- रस-भावयोरभिनयेन प्रदर्शने समर्था भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः(Unit)	विवरणम्
1 – आङ्गिकाभिनयः	• अभिनयस्वरूपम् । • अभिनयस्य प्रभेदः विषयवस्तु च । • मस्तकाभिनयस्तल्लक्षणञ्च । मस्तकाभिनयस्य रसभावेषु विनियोगः।
2 – रसदृष्टिः	• रसदृष्टिः तल्लक्षणञ्च । • दृष्टिस्वरूपम्। (बीभत्सान्ताः-कान्तादि) • स्थायि (मदिरान्ताः-स्निग्धादि) दृष्टिः- • दृष्टिभेदस्य रसभावेषु योजना
3 – मुखजाभिनयः	• पुटकर्मप्रभेदस्तल्लक्षणञ्च । • भ्रुकुटीकर्मप्रभेदस्तल्लक्षणञ्च । • नासाकर्मप्रभेदस्तल्लक्षणञ्च । • कपोलकर्म मुखरागप्रभेदाः तल्लक्षणानि-चिबुककर्म-अधरोष्ठकर्म-च

JSRaneeno

4 – **हस्ताभिनयः**

- असंयुतहस्ताः (ताम्रचूडान्ताः हस्ताः - पताकहस्तादि)
- संयुतस्ताः (स्वस्तिकान्ताः हस्ताः-अञ्जल्यादि)
- हस्तप्रचारस्तल्लक्षणञ्च ।
- हस्तकरणादिप्रकाराः ।

3.7.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम् ।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण वीडियोनिर्माणम् ।
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम् ।
4. रस-भावयोरभिनयेन प्रदर्शनम् ।
5. आधुनिकचलच्चित्रादिषु रस-भावयोरनुसन्धानम् ।
6. रस-भावविशेषाभिव्यञ्जकानां पटकथादीनां लेखनम्।

3.7.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

व्याख्यानविधिः प्रयोगविधिश्चाश्रयणीयः। पूर्वं प्रतिपदपदार्थं बोधनीयम्, भावार्थः प्रतिपादनीयः, ततो विषयाणां यथासंभवं प्रयोगो विधेयः। अभिनयस्थलं प्रति छात्राध्यापका नेयाः। पाठ्यानुसारेण अभिनयः प्रर्शनीयः। छात्राध्यापका अभिनयं कर्तुं वाच्याः।

3.7.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- भाषाशुद्धिः ।
- अभिव्यक्तिकौशलम्।
- व्यवहारः।
- प्रश्नमञ्चः।
- नियमितता।
- अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि, प्रयोगकार्याणि च।

3.7.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- **पाठ्यग्रन्थः**-नाट्यशास्त्रम्- अष्टमोऽध्यायः, नवमोऽध्यायश्च
- अभिनयदर्पणः -एम. एम. घोषः, कलकत्ता, 1957

4.1 माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य मूलाधाराः

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्काः - 4**

4.1.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

अयं पाठ्यक्रमः माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य आधारभूतैः विविधविषयैः सह सम्बद्धः अस्ति, यद्धि छात्राध्यापकान् बहुमूल्यज्ञानेन, क्षमताभिः दक्षताभिश्च सुसम्पन्नान् करिष्यति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे चतुर्भिः पाठ्यांशैः सह प्रायोगिककार्याणि अपि सन्ति। अयं पाठ्यक्रमः माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनम् अवबुध्य तस्य शिक्षणव्यूहरचनां निर्मातुं छात्राध्यापकान् समर्थान् करोति। अयं पाठ्यक्रमः समग्रतया आवश्यकशिक्षणोपकरणैः, ज्ञाननिधिना, क्षमताभिः, व्यावसायिकदक्षताभिश्च समग्रभावेन आत्मनः छात्रेषु समाजे च सकारात्मकं प्रभावं समुत्पादयितुं छात्राध्यापकान् सुसज्जितान् करोति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे शिक्षणशास्त्रस्य उद्देश्यानुगुणं लक्ष्यानुगुणं च आधारभूतसिद्धान्तैः अवधारणाभिश्च सदृढतया आधारशिला स्थापयिष्यते। अयं पाठ्यक्रमः शिक्षणार्थिनः समग्रविकासं शिक्षणं च सौविध्यपूर्णं कर्तुं व्यापकतया आकर्षकं सहायकं च वातावरणं निर्मातुं तेषां पृष्ठभूमिं व्यापकतया द्रष्टुम् आग्रहं करोति। अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकेभ्यः शिक्षणाधिगमव्यूहानां विस्तृतयोजनानां श्रृंखलया संरचितः अस्ति। अत्र एतदर्थमपि मुख्यावधानं दत्तमस्ति यत् शिक्षणयै नवीनां युगपरिवर्तनकारिकां च दृष्टिं निधाय छात्राध्यापकः आजीवनं शिक्षणर्थिरूपेण आत्मानं साधयेदिति। इत्थं व्यावसायिकविकासस्य अवसराणां माध्यमेन छात्राध्यापकाः शैक्षिकपरिदृश्यस्य परिवर्तनशीलावश्यकतानां पूर्तये इतोऽपि उत्कृष्टरूपेण सज्जाः भूत्वा भाविसमाजस्य शिक्षणर्थिवर्गं प्रेरयितुं शक्नुयुरिति।

4.1.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ छात्राध्यापकः सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- माध्यमिकस्तरस्य अध्येतुः विषये व्यापकावगमनदृष्टेर्निर्माणम्।
- माध्यमिकस्तरीयशिक्षणर्थिनां शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-भावनात्मकविकासस्य आकलनम्।
- माध्यमिकस्तरीयशिक्षणर्थिनाम् अद्वितीयक्षमतानां शक्तीनां च समवलोकनं प्रत्यभिज्ञानम् आत्मनः कौशलस्य विकासश्च।
- प्रभावपूर्णानां शिक्षणाधिगमव्यूहानां क्रियान्वयनाय आवश्यकज्ञानस्य कौशलस्य च विषये चर्चा।
- मूल्याधारितशिक्षणस्य प्रोत्साहनाय समृद्ध-समावेशात्मकस्य च शिक्षणवातावरणस्य निर्माणम्।
- विविधानां शिक्षणशास्त्रीयानाम् उपागमानाम् अपि च अधिगन्तृषु तेषां प्रभावस्य गहनावगमनसामर्थ्यस्य विकासः।
- निर्देशात्मकाभ्यासानां विषये अभिज्ञानम्।
- विद्यार्थिनां कृते प्रभावपूर्णशिक्षणानुभवान् सौविध्यपूर्णं कर्तुं शिक्षणशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णभूमिकायाः परिज्ञानम्।
- सततरूपेण व्यावसायिकविकासाय आवश्यकज्ञानस्य कौशलानां च रूपरेखानिर्माणम्।

JsRaniera

पाठ्यांशः 1

माध्यमिकस्तरीयानां शिक्षणार्थिनाम् अवगमनम्

क. शिक्षणार्थिनां तेषां पृष्ठभूमेश्च अवगमनम्।

1. शिक्षणार्थिनां चिन्तनप्रक्रिया संज्ञानात्मककौशलानि च।
2. शिक्षणार्थिनां सामाजिकं शैक्षणिकं च जीवनम्।
3. माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनां सङ्घर्षः समाह्वनानि च।
4. माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनां विशेषताः।

ख. बालकस्य अद्वितीयक्षमतानां समवलोकनम्।

पाठ्यांशः 2

शिक्षणस्य अधिगमस्य च व्यूहाः

क. शिक्षण-अधिगमव्यूहानाम् अवगमनम्।

1. शिक्षणस्य अवधारणा, विशेषताः कार्याणि च।
2. अमूर्तावधारणाः आनन्दपूर्णरूपेण वास्तविकजीवनस्य परिस्थितिभिः सह संयोजनम्।
3. विविधविषयाणाम् एकीकरणेन बहु-विषयकशिक्षणयाः प्रोत्साहनम्।
4. अधिगमे शिक्षणर्थिनां संयोजनस्य सहभागस्य च प्रोत्साहनम्।
5. कलायुक्तगतिविधिनां, सामुदायिकसंयोजनस्य च माध्यमेन मूल्यानां निर्माणम्।
6. विविधविषयाणां समेकीकरणेन बहुविषयकशिक्षणयाः प्रोत्साहनम्।
7. स्वास्थ्यं सामाजिकसंवेदनशीलता च इत्यनयोः प्रोत्साहनम्।
8. सांस्कृतिकपारम्परिकनिधिं प्रति सम्मानभावस्य विकासः।
9. आनन्ददायकाधिगमस्थानरूपेण समावेशपूर्णरूपेण च कक्षायाः विकासः।

ख. शिक्षण, पाठ्यक्रमः शिक्षणशास्त्रोद्देश्यानि मूल्यानि च इत्येतेषां पारस्परिकसम्बन्धः।

पाठ्यांशः 3

शिक्षणशास्त्रीयोपागमाः

क. शिक्षणशास्त्रीयोपागमाः - संरचनावादोपागमः, सहयोगात्मकोपागमः, चिन्तनशीलोपागमः, एकीकृतोपागमः, परिपृच्छाधारितोपागमः, अन्ये समसामयिकोपागमाः च; कलान्वितः अधिगमः; क्रीडान्वितः अधिगमः।

ख. शिक्षणशास्त्रस्य प्रकाराः - सामाजिकशिक्षणशास्त्रम्, आलोचनात्मकं शिक्षणशास्त्रम्, सांस्कृतिकरूपेण प्रतिस्पन्दितं शिक्षणशास्त्रम्, समावेशितव्यवस्थायां सुकरातविचारान्वितं शिक्षणशास्त्रम्।

ग. प्रभावपूर्णशिक्षणे शिक्षणशास्त्रस्य भूमिका - शिक्षणशास्त्रं शिक्षणर्थिनं कथं प्रभावितं करोति?

HSRaheo

पाठ्यांशः 4

शिक्षकस्य चारित्रिकविशेषताः सततव्यावसायिकविकासश्च

क. भाषाशिक्षकस्य चारित्रिकविशेषताः ।

ख. संस्कृतेः भाषायाश्च प्रोत्साहकरूपेण भाषाशिक्षकस्य उत्तरदायित्वानि ।

ग. शिक्षणशास्त्रीयदक्षता, व्यावसायिकक्षमता, नैतिकशुचिता, पाठ्यविषयस्य अद्यतनीकरणं च इत्येतेषाम् अर्थः आवश्यकता च ।

घ. व्यावसायिकविकासाय गतिविधयः - सङ्गोष्ठी, सम्मेलनम्, अभिमुखीकरणकार्यक्रमः, कार्यशाला, प्रतिस्पर्धाः, प्रकाशनम्, भौतिकपाठ्यक्रमः आभासीयपाठ्यक्रमः च, शिक्षणपोर्टफोलियो इत्यस्य विकासः, क्षमतावर्धककार्यक्रमाः, शिक्षकविनिमयकार्यक्रमश्च ।

ङ. लैङ्गिसमस्याः, समानता, समावेशनम्, नैतिकसमस्याः, पर्यावरणीयसमस्याः, मानवस्वास्थ्यं कल्याणं च, जनसंख्यावृद्धिः, मानवाधिकारः, अन्यविधसमस्याः (कोरोना प्रभृतिभिः महारोगैः सम्बद्धाः भावनात्मक-मानसिक-शारीरिकसमस्याः) इत्यादीनां समस्यानां समाधानदिशा व्यावसायिकदक्षतायाः विकासः ।

4.1.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. क्षेत्रभ्रमणमाध्यमेन शिक्षणयां नैतिकसमाह्वानानां सामाजिकसमाह्वानानां च विषये जागरूकतावर्धनम् ई-पोर्टफोलियो निर्माणं च।

   अथवा

   सततव्यावसायिकविकासस्य अवधारणां प्रबोद्धुं कस्याञ्चित् कार्यशालायां सङ्गोष्ठ्यां वा प्रतिभागितां कृत्वा आजीवनम् अधिगमे एतस्य महत्त्वं विज्ञाय निबन्धलेखनम्।

2. सम्बन्धितविषयस्य शैक्षणिकायामानां सन्दर्भे राष्ट्रीयशिक्षणनीतेः (2020) विश्लेषणम्।

   अथवा

   आत्मनः उच्चशिक्षणसंस्थायाः पक्षतः प्रदत्ता कापि परियोजना।

3. राष्ट्रीयशिक्षकव्यावसायिकमानकानां (एन्.पि.एस्.टी.) राष्ट्रीयपरामर्शदातृ-अभियानस्य (एन्.एम्.एम्.) च सन्दर्भे 'नवाचारितः शिक्षकः' इत्यस्य गुणानां विश्लेषणं चिन्तनं च।

   अथवा

   राष्ट्रीयशिक्षकपोर्टल, निष्ठा (NISHTHA), दीक्षा (DIKSHA), स्वयम् (SWAYAM) सदृशानां विविधानां जालस्थानकानाम् अन्वेषणं कृत्वा एकस्य सद्यस्कपाठ्यक्रमस्य प्रतिवेदननिर्माणम्।

4. लैङ्गिकम्, समानता, समावेशः च इत्येतेषां विषये विविधशिक्षणर्थिनाम् आवश्यकतापूर्तये शिक्षणाधिगमरणनीतीनां विकासः, पीपीटी प्रदर्शनं च।

   अथवा

YsRamu

उत्तमशिक्षकस्य विषये केषाञ्चन् अपि पञ्चानां श्लोकानां कण्ठस्थीकरणपुरस्सरं विशेषार्थकथनयोग्यतासम्पादनम्।

4.1.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

चर्चात्मकं व्याख्यानम्, परियोजनाधारितविधिः, समस्यासमाधानविधिः, प्रयोगात्मकाधिगमः, कलान्विताधिगमः, क्रीडान्विताधिगमः, सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकीयुक्तः अधिगमः, अन्तःक्रियात्मकविधयः यथा समूहचर्चा, सब्रह्मचारिशिक्षणम्, कार्यशाला, समवलोकनम्, पीपीटीप्रदर्शनानि।

4.4.1.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

पोर्टफोलियो सर्जनम्, लिखितपरीक्षणानि, कक्षासु पीपीटीप्रदर्शनम्, सङ्गोष्ठी, सत्रीयकार्याणि, प्रायोगिककार्याणि, गृहकार्याणि, आन्तरिकसत्रीयपरीक्षणानि (विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य नियमानुगुणम्)

4.1.5 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः अप्रेल, 2022 राष्ट्रीयपाठ्यचर्यारूपरेखायाः विकासाय शासनादेश-दिशानिर्देशसम्बद्धाः अभिलेखाः।
- राष्ट्रीयशिक्षणनीतिः 2020, शिक्षणमन्त्रालयः, भारतशासनम् (आङ्ग्लम् हिन्दी च)
- राष्ट्रीयपाठ्यचर्यारूपरेखायाः (2023) कृते राष्ट्रीयसञ्चालनसमितिः विद्यालयशिक्षणयाः कृते राष्ट्रीयपाठ्यचर्यायाः रूपरेखायाः प्रारूपम्।
- राष्ट्रीयशिक्षणनीतिः 1968, 1986, 2020

7.1 व्यावसायिक-क्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवा च - वाग्वर्धिनी (संस्कृतम्)

YsRamaro

चतुर्थसत्रार्द्धः (IVrd Semester)

क्रं.सं.	पाठ्यचर्यात्मकघटका:	पाठ्यविषया:	प्रतिसत्रार्धं श्रेयोऽङ्का: चतुर्थसत्रार्द्धः	पाठ्यविषयश: श्रेयोऽङ्का:
2.2	शिक्षाया: आधारा:	शिक्षायाः दार्शनिकं सामाजिकञ्च परिप्रेक्ष्यम्- I	4	4
3.1	* (किमपि एकं शास्त्रं चिनोतु) **शास्त्रीयविषया:/ अन्त:शास्त्रीयविषया: (विद्यालयपाठ्यचर्यात:)**	**साहित्यम् (प्रथमपत्रम्) -** शब्दशक्तिः (साहित्यदर्पणः-द्वितीयः परिच्छेदः) **साहित्यम् (द्वितीयपत्रम्) -** शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनः समागमः (अभिज्ञानशाकुन्तलम्- 4-7 अङ्काः)	4 + 4	8
		व्याकरणम् (प्रथमपत्रम्) - भ्वादिधातुरूपसिद्धयः **व्याकरणम् (द्वितीयपत्रम्) -** बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयविधयः	4 + 4	
		दर्शनम् (प्रथमपत्रम्) - **दर्शनम् (द्वितीयपत्रम्) -**	4 + 4	
		ज्योतिषम् (प्रथमपत्रम्) - फलितज्योतिषम् **ज्योतिषम् (द्वितीयपत्रम्)** - सिद्धान्तज्योतिषम्	4 + 4	
3.2	* (एकम् आधुनिकं विषयं चिनोतु)	**हिन्दी** - काव्यशास्त्र एवं आलोचना	4	4
		English Literature		
		मलयालसाहित्यम्		
		इतिहासः - 3.2 भारत : संघर्ष एवं प्रतिरोध का काल (1200 ई. –1707 ई.)		
		राजनीतिशास्त्रम्- भारतीय शासन एवं राजनीति		
		रङ्गमञ्चः - प्रवृत्तिर्धमी च।		
4.1	**माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्**	(i) संस्कृतशिक्षणशास्त्रम्	2	4

4.4		(iv)आधुनिकविषयशिक्षणशास्त्रम् **हिन्दी** - माध्यमिकस्तरीय भाषा–2 शिक्षणशास्त्र (भाषा-1) हिन्दी शिक्षण विधियाँ – 1 **आङ्गलम्** - Pedagogy of English Course - 1 **सामाजिकम्** - सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् प्रथमः पाठ्यक्रमः (I) **मलयालम्** - Content & Pedagogy Language-I, Secondary Stage Regional Language Malayalam/ **मलयालभाषाशिक्षणम्**	2	
7.1	व्यावसायिक-क्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवा च	**वाग्वर्धिनी** आङ्ग्लम्	1	1
आहत्य श्रेयोऽङ्काः			**21**	**21**

2.3 शिक्षायाः दार्शनिकपरिप्रेक्ष्याणि - I
(Philosophical Perspectives of Education - I)

सत्रार्द्धः 4 **श्रेयोऽङ्काः** 4

2.3.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं शैक्षिकदर्शनस्य तादृशम् अध्ययनं कर्तुं छात्राध्यापकेषु सामर्थ्योत्पादनमस्ति, यत्र शैक्षिकदर्शनस्य सम्प्रत्ययः, प्रकृतिः क्षेत्रं शैक्षिकदर्शनस्य उद्देश्यानि; शिक्षा दर्शनं च इत्यनयोः मध्ये सम्बन्धः, भारतीयदार्शनिकपरम्पराः तासां शैक्षिकनिहितार्थश्च, केषाञ्चन प्रमुखदार्शनिकसम्प्रदायानां यथा आदर्शवादः, प्रकृतिवादः, प्रयोजनवादः, प्रगतिवादः अस्तित्ववादः च इत्येतेषां विमर्शः शैक्षिकपरम्पराणां निहितार्थाश्च। अयं पाठ्यक्रमः दर्शनशास्त्रस्य पाश्चात्त्यसम्प्रदायानां तदीयोपागमानां च विश्लेषणाय अपि अवसरं प्रददाति।

2.3.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

- सोद्देश्यं ज्ञानस्य प्रकृतिः, मानवस्य प्रकृतिः, समाजस्य प्रकृतिः च इत्येतेषां शैक्षिकनिहितार्थानाम् अन्वेषणम् अवगमनं च कर्तुम् छात्राध्यापकाणां प्रोत्साहनम्।
- भाविशिक्षकेभ्यः विद्या, अविद्या, शिक्षा एजुकेशन प्रभृतीनां शब्दानाम् अर्थज्ञापनम्। ततश्च प्राचीनभारतीयसाहित्यस्य आधारे एतेषां शब्दानां चिन्तनात्मकरूपेण अवगमनपुरस्सरं तेषु वैचारिकभेदं परिज्ञातुं सौविध्यप्रदानम्।
- समवयस्कसमूहे आत्मनः वास्तविकजीवनस्य सामाजिक-सांस्कृतिक-दार्शनिकसम्बद्धं चिन्तनशीलम् अनुभवं प्रकटयितुं भाविशिक्षकेभ्यः सौविध्यं प्रदाय भारतीयशैक्षिकसन्दर्भेषु दार्शनिकपरम्पराः, सामाजिकपरम्पराः सांस्कृतिकपरम्पराः चेत्यादीनां शब्दानाम् अर्थसङ्कल्पनाम् अवगन्तुं सामर्थ्यप्रदानम्।
- भारतस्य विश्वस्य च केषाञ्चन श्रेष्ठानां शिक्षाविदां शैक्षिकदृष्टेः अध्ययनम्, अवलोकनं अधिगमनं च कर्तुं भाविशिक्षकानाम् अभिमुखीकरणं सम्पृक्तीकरणं च। एतद्द्वारा शिक्षाप्रक्रियायां समसामयिकसम्बद्धतायां च तेषां दृष्टेः/लक्ष्यस्य च स्पष्टतया प्रतिबिम्बनं भवेत्।

पाठ्यांशः 1
शिक्षा दर्शनं च

क. सम्प्रत्ययात्मकस्पष्टता प्रकृतिः सम्बन्धश्च।

ख. शिक्षायाः दार्शनिकपरिप्रेक्ष्यस्य अध्ययनस्य उद्देश्यानि।

ग. तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा मूल्यमीमांसा च इत्येतेषां शैक्षिकनिहितार्थाः।

घ. भारतीयसन्दर्भेषु शिक्षायाः परिप्रेक्ष्यस्य अवगमनम् -

- वैदिक-बौद्ध-जैन-सिक्ख-मुस्लिम-परम्पराणां विशेषसन्दर्भे शिक्षायाः अर्थः, प्रकृतिः लक्ष्यं च।

JSRameeu

- दर्शनम्, परा अपरा च विद्ये, अविद्या, शिक्षा, संवादः, पञ्चकोशाः, गुरुकुलम्, आचार्यः, गुरुः, शिष्यः, उपाध्यायः, जिज्ञासा, स्वाध्यायः च इत्येतेषां पदानाम् अवगमनम्।

ङ. पाश्चात्यपरिप्रेक्ष्ये शिक्षायाः अवगमनम् -

- शिक्षायाः सञ्ज्ञानात्मकसिद्धान्तस्य व्यवहारवादिसिद्धान्तस्य विकासात्मकसिद्धान्तस्य च सन्दर्भे शिक्षायाः अर्थः, प्रकृतिः उद्देश्यानि च।

पाठ्यांशः 2

दार्शनिकसम्प्रदायाः शिक्षा च

क. निम्नलिखितानां वैचारिकसम्प्रदायानां सम्प्रत्ययात्मकस्पष्टतया सह तेषां शैक्षणिकाभ्यासानां निहितार्थः-

- **भारतीयाः** - सांख्यम्, योगः, न्यायः, वैशेषिकम्, मीमांसा, वेदान्तशास्त्रं च।
- **पाश्चात्याः** - आदर्शवादः, प्रकृतिवादः, प्रयोजनवादः यथार्थवादः, प्रगतिवादः अस्तित्ववादश्च।

पाठ्यांशः 3

शैक्षिकविचारकाः

क. निम्नलिखितानां विचारकाणाम् अध्यवसायिनां च विचारेभ्यः प्रवर्धितेषु शैक्षिकोद्देश्येषु प्रक्रियासु संस्थानेषु च विचारविमर्शः -

- **भारतीयाः** - स्वामी दयानन्दसरस्वती, स्वामी विवेकानन्दः, महर्षि अरविन्दः, रवीन्द्रनाथटैगोरः, मदनमोहनमालवीयः, महात्मागान्धिः, जे. कृष्णमूर्तिः गीजूभाई बधेक्।
- **पाश्चात्याः** - सुकरात, रूसो, प्लेटो, मारिया माण्टेसरी, फ्रेड्रिक फ्रोबेल, जॉन डीवी।

पाठ्यांशः 4

मूल्यशिक्षा

क. मूल्यानां सम्प्रत्ययः, अर्थः सार्थकता प्रकाराश्च।

ख. मूल्यानां शिक्षाशास्त्रीयः अभिप्रेतार्थः।

ग. गुरुशिष्यपरम्परा शैक्षिकमूल्यानि च।

घ. तैत्तरीयोपनिषदि दीक्षान्तोपदेशः।

ङ. भारतीयसंविधाने प्रतिष्ठापितानि मूल्यानि।

च. राष्ट्रीयशिक्षानीतिः 2020 तथा च अधिगमकर्तुः समग्रविकासे एतस्याः नीतेः प्रभावः।

2.3.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. शिक्षायाः दार्शनिकपरिप्रेक्ष्याध्ययनस्य आवश्यकतायाः विश्लेषणात्मकाः लेखाः।

अथवा

कामपि एकां भारतीय शैक्षिक परम्पराम् अनुसृत्य तस्य अर्थ-उद्देश्य-प्रवृत्ती-लक्ष्याणाञ्च विश्लेषणात्मकमध्ययनम्।

2. प्राचीनभारतीयशैक्षिकसम्प्रदायानां समसामयिकप्रासङ्गिकतालेखनम्।

अथवा

पाश्चात्य शैक्षिकसम्प्रदायानां भारतीयसन्दर्भे समालोचनात्मकसमीक्षा।

3. प्रसिद्धभारतीयशिक्षाविदां शैक्षिकवादानां तद्द्वारा स्थापितसंस्थानां चर्चा एवं सामूहिकप्रतिवेदनलेखनम्।

अथवा

पाश्चात्याशिक्षाविदां शैक्षिकवादानां भारतीयपरिप्रेक्ष्ये समालोचनात्मकसमीक्षा।

4. मूल्यस्य अर्थ-आवश्यकता-प्रकार-विषयकानुसन्धानात्मकालेखलेखनम्।

अथवा

भारतीयप्राचीनगुरुशिष्यपरम्परायाः दीक्षान्तोपदेशस्य च समसामयिकावश्यकतामभिलक्ष्य आलेखलेखनम्।

2.3.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, श्रेष्ठशिक्षाविदां जीवनसम्बद्धपक्षाणाम् आधारे रचितसाहित्यस्य प्राथमिकस्रोतसां (मूलग्रन्थानाम्) द्वितीयकस्रोतसाम् (सन्दर्भग्रन्थानाम्) अध्ययनसंलग्नता, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- छात्राध्यापकानां जगत् जीवनं च प्रति दृष्टिविकासाय तेषाम् अनुभवानां समालोचनात्मकं परीक्षणं कृत्वा तत् नवीकर्तुं दार्शनिकदृष्टिकोणस्य विश्लेषणं करणीयम्। छात्राध्यापकाः दृष्टिः, उद्देश्यानि, शैक्षिकप्रक्रिया, शिक्षासंस्थानं चेत्यादीनां तुलनात्मकं प्रपत्रं निर्मास्यन्ति। ते पठनाधारितं विचारविमर्शं कर्तुम्, चिन्तनपुरस्सरं शिक्षकप्रक्रियां समीक्षितुम्, प्रवेशविधानस्य/शिक्षारम्भस्य दीक्षान्तप्रक्रियायाः च सार्थकतां परिचेतुं प्रोत्साहिताः भविष्यन्ति।

2.3.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

2.3.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. अग्रवाल, जे.सी. : शिक्षा दर्शन एक अध्ययन, दिल्ली, क्षिप्रा प्रकाशन।
2. ओड़, लक्ष्मीलाल : शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि, जयपुर, राजस्थान हिन्दी-ग्रन्थ अकादमी।
3. कछवाहा, विजयपाल : भारतीयाः शिक्षाशास्त्रिणः, भोपालम्, रचना प्रकाशन।
4. कछवाहा, विजयपाल : शिक्षादर्शनम्, भोपालम, शिक्षादर्शनम्।

YSRawe

5. गैरोला, वाचस्पति (1995) : भारतीय दर्शन, इलाहाबाद, लोकभारती प्रकाशन।
6. चाँद किरण : शिक्षा दार्शनिक परिप्रेक्ष्य, दिल्ली, दिल्ली विश्वविद्यालय कार्यान्वयन निदेशालय।
7. झा, नगेन्द्र : वैदिक शिक्षा पद्धति एवं आधुनिक शिक्षा पद्धति, नई दिल्ली, वेङ्कटेश प्रकाशन।
8. द्विवेदी, देवीप्रसाद : प्राच्यशिक्षादर्शनम्, लखनऊ, गोमतीनगरम्।
9. पाठक, आर.पी. (2012) : विश्व के महान् शिक्षाशास्त्री, नई दिल्ली, पियर्सन एज्यूकेशन।
10.पाठक, आर.पी. (2011) : शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय सिद्धान्त, नई दिल्ली, पियर्सन एज्यूकेशन।
11.पाठक एवं त्यागी : शिक्षा के दार्शनिक सिद्धान्त, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
12.पाठक, दाताराम : शैक्षिकदर्शन एवं समाजशास्त्र भाग-1, नई दिल्ली, मान्यता प्रकाशनम्।
13.पाणिग्राही, निर्मला : शिक्षायाः नवीनाधाराः, भुवनेश्वरम्, दिव्यप्रकाशनम्।
14.पात्रः वृन्दावन : धार्मिकस्रोतस्सु शिक्षादर्शनम्, भुवनेश्वरम्, दिव्यप्रकाशनम्।
15.पाण्डेय, के.पी. : शिक्षा के दार्शनिक एवं सामाजिक आधार, वाराणसी, विश्वविद्यालय प्रकाशनम्।
16.पाण्डेय, रामशकल : शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
17.बालाजी, रामचन्द्रुल : दार्शनिक विचारधाराः, वेरावल, श्री सोमानाथसंस्कृतविश्वविद्यालय।
18.मिश्रः, भास्करः, वैदिक शिक्षा मीमांसा, दिल्ली, ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
19.मिश्रः, रमाकान्तः, भारतीयशिक्षादर्शनम्, नई दिल्ली, चौखम्भा पब्लिकेशन।
20.मिश्रः रमाकान्तः, शिक्षायां दार्शनिकवादाः, नई दिल्ली, चौखम्भा पब्लिकेशन।
21.मिश्रः, लोकमान्यः, भारतीयाः शिक्षाशास्त्रिणः, लखनऊ, गोमतीनगरम्।
22.शर्मा, आर.ए. (1995) : तत्वमीमांसा, मूलमीमांसा एवं शिक्षा, मेरठ, अमरलाल बुक डिपो।
23.शर्मा, कुलदीपः, भारतीयं शिक्षादर्शनम्, जयपुरम्, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयम्।
24.साहू, सोमनाथः, शिक्षायाः दार्शनिकाधाराः, जयपुरम्, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयम्।
25.सिकरवारः, प्रेमसिंहः शिक्षायाः दार्शनिकसामाजिकाधाराः, जयपुरम्, एम.बी. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
26.Altekar, A.S.: Education in Ancient India, Banaras, Nand Kishor & Sons.
27.Brubeker, J.S. (1969): Modern Philosophy of Education, New Delhi, Macgrow Hill Publishing.
28.Report of New Education Policy, 2020, New Delhi, Ministry of Education, Govt. of India.

3.1.5 साहित्यम् - I

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) शब्दशक्तिः (साहित्यदर्पणः - द्वितीयः परिच्छेदः)

इह वाक्यलक्षणेन सह अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनारूपाः तिस्रः शब्दशक्तयः प्रतिपादिताः। शब्दशक्तीनाम् अवबोधो भविष्यति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- वाक्यस्य स्वरूपं भोत्स्यन्ते।
- अभिधाशक्तेः प्रतिपादने समर्था भविष्यन्ति।
- लक्षणाशक्तेः बोधने शक्ता भविष्यन्ति।
- व्यञ्जनाशक्तिं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- अभिधानियामकान् अवगमिष्यन्ति।
- वाक्यशक्तेः तात्पर्यस्य निरूपणे समर्था भविष्यन्ति।
- प्रयुक्तेषु शब्दान्तरेषु शब्दशक्तीनां गवेषणायां कौशलम् अधिगमिष्यन्ति।

पाठ्यांशः (Unit)	विवरणम्
1. वाक्यादिस्वरूपम्	• वाक्यलक्षणम् • पदलक्षणम् • अर्थत्रैविध्यम् • अभिधालक्षणम्
2. लक्षणा तद्भेदाश्च	• लक्षणावृत्तिः • कर्मणि कुशलः • लक्षणाभेदाः (व्यङ्ग्यस्य गूढागूढभेदपर्यन्ताः षोडशभेदाः) • गौर्वाहीकः

YsRamesh

3. **व्यञ्जना तद्भेदाश्च**
- व्यञ्जनास्वरूपम्
- अभिधामूला व्यञ्जना
- लक्षणामूला व्यञ्जना
- शाब्दी व्यञ्जना
- आर्थी व्यञ्जना

4. **संयोगादयः**
- संयोगः, विप्रयोगः, साहचर्यम्, विरोधिता
- अर्थः, प्रकरणम्, लिङ्गम्, अन्यस्य शब्दस्य सन्निधिः, सामर्थ्यम्
- औचिती, देशः, कालः, व्यक्तिः, स्वरादिः

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण आडियो-विडियो निर्माणम्।
3. पठितोदाहरणानुसारेण शब्दान्तरेष्वपि शब्दशक्तेरनुसन्धानम्।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. अनेकार्थकशब्दानाम् अनुसन्धानम्।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मको विधिराश्रयणीयः। प्रतिपदं प्रतिवाक्यं च व्याख्येम्। निगूढाः अर्थाः प्रकाशनीयाः। शब्दशक्तीनां संस्कृते भाषान्तरे च स्थितानि उदाहरणानि बोध्यानि। शब्दशक्ति ज्ञानस्य काव्यशास्त्रीया उपयोगिता वक्तव्या।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. साहित्यदर्पणः (द्वितीयपरिच्छेदः) आचार्यलोकमणिदहालः, चौखम्बासुरभारती- प्रकाशनम्, वाराणसी, 2008
2. साहित्यदर्पणः,लक्ष्मीटीका
3. साहित्यदर्पणः शालिग्रामशास्त्री, मोतीलाल बनारसी दास
4. काव्यप्रकाशः, मम्मटः, भट्टवामनाचार्यः, (झलकीकरः), परिमल- पब्लिकेशनम्, दिल्ली, 2008
5. रसगङ्गाधरः, पं.जगन्नाथः, पं.बदरीनाथझा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2016

3.1.5 साहित्यम् - II

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः – 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) शकुन्तलादुष्यन्तयोः **पुनः समागमः (अभिज्ञानशाकुन्तलम्- 4-7 अङ्काः)**

इह अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थमङ्कम् आरभ्य सप्तमं यावद् विषयो निर्धारितः, यत्र दुर्वाससः शापेन दुष्यन्तस्य विस्मृत्या शकुन्तलाया विरहः,मारीचाश्रमे पुनः समागमश्च मुख्यरूपेण वर्णितः।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य निर्धारितान् अंशान् अवभोत्स्यते।
- पर्यावरणं प्रति जागरूकता।
- पुत्रीवात्सल्यस्यानुभवः ।
- राजकर्तव्यस्यावगतिः ।
- कालिदासरचनारीतेर्ज्ञानम् ।
- नाट्यरचनायां प्रवृत्तिः ।

पाठ्यांशः (Unit)	विवरणम्
1. शकुन्तलायाः पतिगृहगमनम्	• शकुन्तलायाः पतिगृहगमननिर्णयः • कण्वस्य वात्सल्यम् • आश्रमवासिनां विह्वलता • कण्वोपदेशः • शकुन्तलायाः सुप्रस्थानम्
2. विवाहविस्मृतिवृत्तान्तः	• जननान्तरसौहृदम् • परोपकारिस्वभावः • वैरीभवति सौहृदम् • प्रभुतायाः क्लेशः

HS Ranew

3. **अभिज्ञानवृत्तान्तः**

- धीवरस्योपदेशः व्रीडाविलक्षं गोत्रस्खालित्यं च
- मनसिजेन दुष्यन्ते शरस्य प्रहारः
- चित्रीकृता कान्ता
- वसुन्धरा महते फलाय, जनानां महिम्नः प्रतिपत्तिः च

4. **दुष्यन्तशकुन्तलयोः समागमः**

- सत्क्रियागुणगणनम्
- राजमातलिसंवादः धर्माभिषेकक्रिया च
- मारीचाश्रमवर्णनम्
- शकुन्तलाया नियतैकपतिव्रतत्वम्

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. रस-भावान्वेषणम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण व्याख्यानम्
3. प्रदत्तसंवादस्याभिनयः
4. प्रदत्तविषयान्तरानुसारेण संवादलेखनम्
5. प्रश्नमञ्चः

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मको विधिराश्रयणीयः। श्लोकव्याख्याने खण्डान्वय-दण्डान्वय रीतिराश्रयणीयाः। व्यङ्ग्यार्थाः प्रतिपादनीयाः निहिता उपदेशा बोधनीयाः। नाट्यसंवादः कारणीयः।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, राघवभट्टः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2016
2. कालिदासग्रन्थावली, कालिदास, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, पण्डित रामतेजशास्त्री, चौखम्बासुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2019
3. संस्कृतसाहित्य का इतिहास, उमाशंकर शर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी-2001
4. संस्कृतसाहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय वाराणसी

JSRawat

3.1.5 व्याकरणम् - I

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) भ्वादिधातुरूपसिद्धयः

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः भ्वादिप्रकरणं दत्तमस्ति। अत्र लट्-लिट्-लुट्-लृट्-लेट्-लोट्-लङ्-लिङ्-लुङ्-लृङ्लकाराणां परिचयो दत्तोऽस्ति। भ्वादिप्रकरणस्थैः धातुभिर्निष्पन्नानां तिङन्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रिया अत्र दत्ताऽस्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामाः (Learning Outcome)

छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- लडादिलकाराणां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
- आत्मनेपदस्य परस्मैपदस्य च लक्षणं ज्ञास्यन्ति।
- आत्मनेपदस्य परस्मैपदस्य च कुत्र प्रयोग इति ज्ञास्यन्ति।
- भ्वादिप्रकरणस्थैः धातुभिर्निष्पन्नानां तिङन्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः –

1 'भू सत्तायाम्' इत्यतः 'कत्थ श्लाघायाम्' इत्यन्तो भागः।

अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यतः 'आवसथात् ष्ठल्' इत्यन्तम्।

2 'अत सातत्यगमने' इत्यतः 'खर्ज पूजने' इत्यन्तो भागः।

अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राग्घिताद्यत्' इत्यतः 'भावे च' इत्यन्तम्।

3 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यतः 'कृपू सामर्थ्ये' इत्यन्तो भागः।

अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यतः 'उत्तरपथेनाहृतं च' इत्यन्तम्।

4 'घट चेष्टायाम्' इत्यतः 'ऋतेरीयङ्' इत्यन्तो भागः।

अष्टाध्यायीधारणा - 'कालात्' इत्यतः 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यन्तम्।

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रातिपदिकं समवलोक्य स्त्रीप्रत्ययानां योजनम्।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्।
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
4. अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
5. सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।

YsRaveen

6. सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
7. व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
8. पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
9. अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः ।
10. छात्रैः अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकी चर्चा क्रियेत।
11. गणशः छात्रान् प्रकल्प्य शास्त्रार्थः कारणीयः ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- आगमनविधि:
- निगमनविधि:
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Materials)

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता) अथ च गोपालदत्तपाण्डेयसम्पादिता - तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, लक्ष्मीव्याख्या, दीपिकाव्याख्या, चन्द्रकलाव्याख्या, श्रीधरीव्याख्या । दीक्षितपुष्पाकृत- नव्यसिद्धान्तकौमुदी, धन्वाडगोपालकृष्णाचार्यसोमयाजी कृता – तिङन्तार्णवतरणिः, प्रो.बोधकुमारझाः – अद्भुतधातुरूपावलिः ।

प्रकाशक: – चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली। मोतीलालबनारसीदास: वाराणसी।

3.1.5 व्याकरणम् - II

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 1**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course) बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयविधयः

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयप्रकरणानि सन्ति। अत्र बहुव्रीहि-द्वन्द्वसमासनिष्पन्नशब्दाः सन्ति। एकशेषेण निष्पन्नाः शब्दा अपि अत्र सन्ति। सर्वसमासान्तसमासाश्रयविधिभिर्निष्पन्नाः शब्दा अप्यत्र दत्ताः सन्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- बहुव्रीहिसमासेन निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- द्वन्द्वसमासेन निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- सर्वसमासान्तविधिना निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- समासाश्रयविधिना निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।

पाठ्यांशः

1 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः 'निष्प्रवाणिश्च' इति सूत्रान्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा -'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इत्यतः 'तत्र कुशलः पथः' इत्यन्तम् ।

2 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इत्यतः 'समासः षड्विधो बुधैः' इति सूत्रान्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा - 'आकर्षादिभ्यः कन्' इत्यतः 'अहंशुभमोर्युस्' इत्यन्तम् ।

3 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यतः 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति सूत्रान्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा -'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यतः 'प्रकारवचने जातीयर्' इत्यन्तम् ।

4 'घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्र०' इत्यतः 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इति सूत्रान्तो भागः ।
अष्टाध्यायीधारणा -'प्रागिवात्कः' इत्यतः 'विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले' इत्यन्तम् ।

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रातिपदिकं समवलोक्य स्त्रीप्रत्ययानां योजनम् ।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम् ।
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम् ।
4. अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं दद्युः ।

JS Raveen

5. सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः ।
6. सूत्रान्त्याक्षरी भवेत् ।
7. व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत् ।
8. पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत् ।
9. अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः ।
10. छात्रैः अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकी चर्चा क्रियेत ।
11. गणशः छात्रान् प्रकल्प्य शास्त्रार्थः कारणीयः ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.7 स्वाध्यायसामग्री (Reading Materials)

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता) अथ च गोपालदत्तपाण्डेयसम्पादिता - तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, लक्ष्मीव्याख्या, दीपिकाव्याख्या, चन्द्रकलाव्याख्या, श्रीधरीव्याख्या ।

प्रकाशकः – चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली । मोतीलालबनारसीदासः वाराणसी ।

JS Rameen

3.1.5 दर्शनम् - I

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

नव्यन्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । अयं पाठ्यविषयः नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारात्मिकां शैलीम् अधिगन्तुं नव्यन्यायमतेन च पदार्थबोधाय उपकारको भविष्यति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति । तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम् । तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य उत्कर्षः नव्यन्याये विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये निर्धारिताः नव्यन्यायशास्त्रस्य पदार्थविचाराः अध्येतुः शास्त्रबोधाय उपकारकाः भवन्ति ।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारान् प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।

पाठ्यांशः	विवरणम्
१. **जल-तेज-वायु-आकाश-कालद्रव्याणि**	• जलनिरूपणम् • जलत्वजातिसिद्धिः • जलविशेषगुणनिरूपणम् • जलभेदाः • जलीयं शरीरम्, इन्द्रियं विषयश्च • तेजोलक्षणम् • तैजसशरीरनिरूपणं तैजसम् इन्द्रियं च • तैजसविषयनिरूपणम् (सुवर्णस्य तैजसत्वसाधनम्) • वायुलक्षणम्

Ysharan

- श्रोत्रन्द्रियनिरूपणम्
- आकाशसाधनम्
- कालनिरूपणम्
- कालोपाधिनिरूपणम्
- कालिकं परत्वम् अपरत्वं च
- दिक्-प्रमाणनिरूपणम्
- दैशिकं परत्वम् अपरत्वं च

२. आत्मनिरूपणम्

- आत्मनिरूपणम्
- आत्मनि प्रमाणकथनम्
- शरीरात्मवादखण्डनम्
- इन्द्रियात्मवादखण्डनम्
- मनस आत्मत्वखण्डनम्
- क्षणिकविज्ञानात्मवादः
- क्षणिकविज्ञानात्मवादखण्डनम्
- नित्यविज्ञानात्मवादः
- नित्यविज्ञानात्मवादखण्डनम्
- आत्मनः स्वरूपविषये सांख्यमतम्
- आत्मनः स्वरूपविषये सांख्यमतखण्डनम्
- आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्
- आत्मगुणाः
- बुद्धिनिरूपणम्

- **प्रमाणबोधः**

    - प्रमाणसामान्यनिरूपणम्
    - प्रमाणानां संख्याविषये विविधमतानि
    - प्रमाणानां संख्याविषये चार्वाकादिमतखण्डनम्
    - न्यायमतेन प्रमाणचतुष्टयम्
    - प्रमाविशेषलक्षणानि
    - प्रत्यक्षलक्षणम्
    - अनुमितिलक्षणम्
    - उपमितिलक्षणम्
    - शाब्दबोधलक्षणम्
    - प्रमाणविशेषलक्षणानि

३. प्रत्यक्षप्रमाणम्

- षड्विधं प्रत्यक्षम्
- प्रत्यक्षविषयाः
- चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणानि
- वायु-कालादि-द्रव्यप्रत्यक्षे विविधमतानि
- त्वङ्मनःसंयोगज्ञानहेतुत्वम्
- मनोग्राह्यविषयनिरूपणम्
- निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्
- निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वनिरूपणम्
- इन्द्रियलक्षणपरीक्षणम्
- षड्विधः सन्निकर्षः
- विशेषणतासन्निकर्षनिरूपणम्
- योग्यानुपलब्धिनिरूपणम्

YSRamesh

- अलौकिकसन्निकर्षाः
- सामान्यलक्षणानिरूपणम्
- ज्ञानलक्षणसन्निकर्षनिरूपणम्
- योगजसन्निकर्षनिरूपणम्

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- नव्यन्यायस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
- लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनपूर्वकम् अध्यापनप्रस्तुतिः ।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।
- नव्यन्यायस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि ।
- न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना ।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवचने अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) । व्याख्यानान्ते उत्तराध्ययनसूत्र-सन्दर्भाः वक्तव्याः येन जिज्ञासायां सत्यां छात्राध्यापकाः तस्मिन् विषये इतोऽप्यधिकम् अध्ययनं कर्तुं शक्नुयुः ।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः ।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (प्रत्यक्षखण्डः), विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- कारिकावली, विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नईदिल्ली।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

3.1.5 दर्शनम् - II

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

महर्षिकपिलप्रणीतम् साङ्ख्यदर्शनं भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु अनन्यसाधारणं महत्त्वम् बिभर्ति। ईश्वरकृष्णविरचिता साङ्ख्यकारिका अस्य दर्शनस्य महत्त्वपूर्णः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः । तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यभिख्यां धारयतः श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी इति टीका दर्शनजगति नितरां प्रसिद्धा वर्तते । साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीम् अवलम्ब्य निर्मितोऽयं पाठ्यक्रमः अध्येतुः कृते साङ्ख्यशास्त्रबोधाय उपकारको भविष्यति। अस्मिन् पाठ्यविषये साङ्ख्यदर्शनानुसारेण सर्गक्रमस्य बन्धमोक्षविचारस्य च समुचितः सन्निवेशः अस्ति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- साङ्ख्य-शास्त्रस्य सर्गप्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य सिद्धान्तान् पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।
- साङ्ख्यदर्शनस्य ज्ञानपरम्परां प्रबोधयितुं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति ।

पाठ्यांशः	विवरणम्
४. **सर्गक्रमः**	• सर्गक्रमनिरूपणम् • महत्तत्त्वलक्षणम् • बुद्धेः सात्त्विकाः धर्माः • अहङ्कारलक्षणम् • अहङ्कारस्य कार्यभेदाः • बाह्येन्द्रियदशकम् • मनोनिरूपणम् • मनस इन्द्रियत्वसाधनम्

- दशेन्द्रियवृत्तिनिरूपणम्
- अन्तःकरणत्रयस्य द्विविधवृत्तिः
- वृत्तीनां यौगपद्यायौगपद्यनिरूपणम्
- करणानां परप्रेर्यत्वाभावः
- करणानां विभागः
- करणव्यापारनिरूपणम्
- बाह्यान्तःकरणयोर्वैधर्म्यम्
- बुद्धीन्द्रियाणां विशेषाविशेषविषयकत्वम्
- करणानां प्रधानगुणभावनिरूपणम्
- विशेषाविशेषनिरूपणम्

५. सूक्ष्मशरीरम्

- सूक्ष्मशरीरनिरूपणम्
- सूक्ष्मशरीरलक्षणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य लिङ्गत्वम्
- सूक्ष्मशरीरे प्रमाणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणप्रकारः
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणे हेतुः
- निमित्तनैमित्तिकविभागः
- धर्माद्यष्टभावानां फलम्
- बन्धत्रयनिरूपणम्

६. प्रत्ययसर्गः

- प्रत्ययसर्गः
- प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद् भेदाः
- विपर्ययभेदाः

JSRaveen

- अशक्तिभेदाः
- तुष्टिभेदाः
- सिद्धिभेदाः
- विपर्ययभेदानाम् अवान्तरभेदाः
- गौणमुख्यसिद्ध्यष्टकनिरूपणम्
- लिङ्गभावसर्गयोः निरूपणम्
- लिङ्गभावसर्गयोः फलनिरूपणम्
- भूतादिसर्गस्य भेदाः
- सर्गस्य दुःखहेतुत्वम्

७. बन्धमोक्षविमर्शः

- वैराग्यं मोक्षसाधनम्
- सृष्टिकारणे विप्रतिपत्तिनिरासः
- जडस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिरूपणम्
- प्रकृतेः निवृत्तिनिमित्तनिरूपणम्
- प्रकृतेः साक्षात्कारानन्तरम् पुनः अप्रवृत्तिः
- निर्गुणपुरुषस्य मोक्षसंसाराद्यसम्भवत्वम्
- प्रकृतेः अष्टरूपाणां बन्धमोक्षजनकत्वम्
- तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपम्
- तत्त्वज्ञानानन्तरम् उदासीनतया प्रकृतेः दर्शनम्
- तत्त्वज्ञाने सति संयोगस्य सर्गाऽजनकत्वम्
- परममुक्तिःसाङ्ख्यशास्त्रस्य परमर्षिपूर्वकत्वम्
- साङ्ख्यदर्शनस्य आचार्यपरम्परा

NS Rawat

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- सर्गचित्रम् अवलोक्य साङ्ख्यमतेन वर्णनम्। अथवा कारिकाशः तालिकानिर्माणम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं सांख्यसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।
- साङ्ख्यदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवचने अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः। अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) भवेत्।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया। छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- सांख्यतत्त्वकौमुदी, वाचस्पतिमिश्रः, व्याख्या- पं. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- साङ्ख्यायनम्, प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

HSRamesh

3.1.5 फलितज्योतिषम् - I

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

ज्योतिषशास्त्रस्याध्ययने गोलज्ञानस्य परमावश्यकं वर्तते। सम्पूर्ण आकाशस्य प्रतिकृति भवति गोलः। गोलज्ञाने महदाधारभूतबिन्दूनां ज्ञानं भवति यथा- गोललक्षणम्, महद्वृत्तः, लघुवृत्तः, गर्भकेन्द्रम्, पृष्ठकेन्द्रम्, याम्योत्तर-क्षितिज-समस्थान-पूर्वापर-कोण-नाडीवृत्तपरिभाषाः। आयुर्दायदशानिर्णयः, आजीविकाविचारः, राजयोगाः, पञ्चमहापुरुषयोगाः, नाभसयोगाश्च।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यांशस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः-

1. समग्राकाशस्य ज्ञानं कर्तुं भविष्यन्ति, यथा आकाशे के- के वृत्ताः सन्ति? .
2. जातकस्य दशाफलं दृष्ट्वा शुभाशुभफलनिर्णयं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
3. जातकस्य आयुर्निर्णयं आजीविकानिर्णयं च ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
4. जातकस्य कुण्डल्यां राजयोगानां नाभसयोगानाञ्च अन्विष्य फलादेशं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

पाठ्यांशः 1

गोललक्षणम्, महद्वृत्तलघुवृत्तपरिभाषा, गर्भकेन्द्रगोलकेन्द्र, पृष्ठकेन्द्रपरिभाषाः, भूगोलस्वरूपम्, स्वस्थान-खस्वस्तिक-ध्रुवस्थानपरिचयःच। याम्योत्तर-क्षितिज-समस्थान-पूर्वापर-कोणवृत्त-नाडीवृत्तपरिभाषाः, निरक्षदेश-रेखावृत्त-रेखादेश-उन्मण्डल-कदम्बवृत्त-क्रान्तिवृत्त-गोलसन्धि-अयनवृत्तपरिभाषाः च।

पाठ्यांशः 2

विमण्डल-दृङ्मण्डल-उन्नतांश-शङ्कु-दृग्ज्या-दिगंशपरिभाषाः, लग्नादिस्वरूपंदृक्षेपदृग्गतीअग्रा-क्रान्त्यक्षांशलम्बांश-ग्रहस्थान-शरपरिभाषाःच। उपवृत्त-भुज-कोटिपरिभाषाः,चर-उदयमान-दृग्लम्बन-स्फुटलम्बन-नतिपरिभाषाः, हृति-तद्धृति-इष्टहृति-अन्त्यापरिभाषाःवृत्त-चाप-ज्या-कुज्या-स्पर्श-कोटिस्पर्श-छेदन-कोटिच्छेदनरेखापरिभाषाःच।

पाठ्यांशः 3

आयुर्दायनिर्णयः, दशाफलानि।

पाठ्यांशः 4

आजीविकाविचारः, राजयोगाः, पञ्चमहापुरुषयोगाश्च, नाभसयोगाः।

JSRaneo

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अमुं पाठ्यांशमधीत्य प्रत्येकं छात्राध्यापकाः

1. गोलयन्त्रस्य निर्माणं करिष्यन्ति।
2. पृथक-पृथक याम्योत्तर-क्षितिजादयवृत्तानां फलके सम्यकचित्रणं कृत्वा समर्पयेयुः।
3. परस्परं कुण्डल्याम् आयुर्निणयं दशाफलं च दृष्ट्वा अभ्यासं करिष्यन्ति।
4. समाजे लब्धप्रतिष्ठां जनानां कुण्डलीनिर्माय तेषाम् आजीविका-राजयोग-पञ्चमहापुरुषयोगान् निर्णीय फलादेशं करिष्यन्ति।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

1. पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेनग्रन्थदिशा कक्षाध्यापनम्।
2. गोलयन्त्रेण छात्राध्यापकान् याम्योत्तर-क्षितिजादीनां वृत्तानां अध्यापनम् ।
3. कस्यचिज्जातकस्य जन्मकुण्डलीं स्वीकृत्य तस्य आयुर्निणयस्य दशाफलस्य च उदाहरणं प्रदर्शनीयम्।
4. कस्यचित् महापुरुषस्य जन्मकुण्डल्याम् आजीविकां राजयोगानां नाभसयोगानाञ्च उदाहरणरूपेण छात्राध्यापकानां सम्मुखे प्रदर्शनीयम्।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- लिखितपरीक्षणम् तथा प्रदत्तकार्यस्य परीक्षणं भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. गोलपरिभाषा (पं.सीतारामझाकृता)
2. जैमिनीयसूत्रम्
3. बृहज्जातकम् (केदारदत्त जोशी)
4. जातकपारिजातः
5. सारावली
6. फलदीपिका

3.1.5 सिद्धान्तज्योतिषम् - II

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोङ्कः - 4**

3.1.5.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

अस्मिन् पाठ्यांशे सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थस्य स्पष्टाधिकारस्य अध्ययनं भविष्यति। ग्रहाणां स्पष्टीकरणस्य प्रयोजनम्, चतुर्विंशतिज्याखण्डानि, ज्यासाधनम्, चापतः ज्यासाधनम्, ज्यातः चापसाधनम्, इष्टक्रान्तिसाधनम्, केन्द्रानयनम्, भुजकोटिज्यासाधनम्, मन्दफलसाधनम्, शीघ्रोच्चादीनां प्रभावः, गत्यन्तरे हेतुः, ग्रहे धनर्णत्वम्, पाताकर्षणम्, ग्रहाणां मन्दपरिध्यंशाः, इष्टपरिध्यंशज्ञानम्, शीघ्रकर्णानयनम्, शीघ्रफलसाधनं च। ग्रहाणां स्फुटीकर्णार्थं संस्काराः, भुजान्तरसंस्कारः, शरानयनम्, स्पष्टक्रान्तिज्ञानम्, क्रान्तिज्या, भुजज्या, चरसंस्कारादि मुख्यविषयाणां ज्ञानं भविष्यति।

3.1.5.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यांशस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः-

1. ग्रहस्पष्टीकरणं तथा तस्य मुख्याङ्गानां ज्ञानं भविष्यति।
2. मध्यमग्रहस्पष्टग्रहयोरन्तरं ज्ञास्यन्ति।

पाठ्यांशः-1

ग्रहस्पष्टीकरणस्य प्रयोजनम्, चतुर्विंशतिज्याखण्डानि, ज्यासाधनम्, चापतः ज्यासाधनम्, ज्यातः चापसाधनम्, इष्टक्रान्तिसाधनम् च।

पाठ्यांशः-2

केन्द्रानयनम्, भुजकोटिज्यासाधनम्, मन्दफलसाधनम्, शीघ्रोच्चादीनां प्रभावः, गत्यन्तरे हेतुः, ग्रहे धनर्णत्वम्, पाताकर्षणम्, ग्रहाणां मन्दपरिध्यंशाः, भौमादीनां शीघ्रपरिध्यंशाः, इष्टपरिध्यंशज्ञानम्, शीघ्रकर्णानयनम्, शीघ्रफलसाधनं च।

पाठ्यांशः-3

ग्रहाणां स्फुटीकर्णार्थं संस्काराः, शीघ्रमन्दकर्मणोः धनर्णत्वम्, भुजान्तरसंस्कारः, वक्रारम्भ-वक्रत्यागे केन्द्रांशाः, मार्गारम्भकेन्द्रांशेषु हेतुः च।

पाठ्यांशः-4

शरानयनम्, क्रान्तिशरसंस्कारेणस्पष्टक्रान्तिज्ञानम्, ग्रहाणां स्फुटसावनादिमानम्,क्रान्तिज्या, भुजज्या, चराणां साधनम्, चरसंस्कारः, दिनरात्रिमानज्ञानम्, ग्रहाणां नक्षत्रादि ज्ञानं च।

3.1.5.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

अमुं पाठ्यांशमधीत्य प्रत्येकं छात्राध्यापकाः-

1. चतुर्विंशतिज्याखण्डानां चित्रनिर्माणं फलके करिष्यन्ति।
2. अस्य पाठ्यांशस्य सर्वेषां बिन्दूनाम् उपस्थापनं स्व अभ्यासपुस्तिकायां गृहकार्यरूपेण करिष्यन्ति।

HSRameno

3. पाठ्यांशस्यास्य कमपि बिन्दूद्वयं स्वीकृत्य समूहचर्चां कुर्वन्तु।

3.1.5.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

1. पाठ्याशांनां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेनग्रन्थदिशा कक्षाध्यापनम्।
2. वेधशालायां क्रान्तिसाधनस्य प्रायोगिकाध्यापनम्।
3. कक्षायां प्रति छात्राध्यापकम् उत्थाय प्रश्नोत्तरमाध्यमेन अध्यापनम्।

3.1.5.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- लिखितपरीक्षणम् तथा प्रदत्तकार्यस्य परीक्षणं भविष्यति।

3.1.5.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

1. सूर्यसिद्धान्तः (तत्वामृतव्याख्योपेतः)
2. सिद्धान्तशिरोमणिः
3. सिद्धान्ततत्वविवेकः
4. शिष्यधीवृद्धिदम्

AS Ramesh

3.2 हिन्दी

सत्रार्द्ध - 4 **श्रेय अंक - 4**

3.2.1 पाठ्य-परिचय (About the course) काव्यशास्त्र एवं आलोचना

प्रस्तुत पाठ्यक्रम भारतीय काव्यशास्त्र एवं हिन्दी आलोचना से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भारतीय काव्यशास्त्र एवं हिन्दी आलोचना के अंतःसंबंध तथा विकास का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में यह बताने का प्रयास किया गया है कि भारतीय वाङ्मय में काव्यशास्त्र एवं आलोचना प्राचीन अवधारणा रही है। आधुनिक काल की बदलती परिस्थियों के अनुसार सर्जनात्मक लेखन के कई नवीन रूप सामने आए। अतः उनके मूल्यांकन के लिए नवीन आलोचनात्मक सिद्धान्तों की आवश्यकता भी महसूस हुई। इस पाठ्यक्रम का मुख्य उद्देश्य भरतीय काव्यशास्त्र की मुख्य अवधारणाओं तथा हिन्दी आलोचना के नवीन स्वरूप से विद्यार्थियों को परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य भरतीय काव्यशास्त्र तथा हिन्दी आलोचना के नए रूप को युगानुकूल समझने एवं स्पष्ट करने में समर्थ हो सकें।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- भारतीय काव्यशास्त्र एवं आलोचना का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- भारतीय काव्यशास्त्र तथा आधुनिक हिन्दी आलोचना के अंतर को समझ पाएँगे।
- हिन्दी आलोचना के उद्भव और विकास का परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- हिन्दी आलोचना के प्रकारों से परिचित होंगे।
- आधुनिक युग के साथ आलोचना के बदलते स्वरूप एवं मापदंडों को जान पाएँगे।
- समीक्षा की तकनीकी को समझ पाएँगे ।
- नाटक एवं फिल्म की समीक्षा के भेद और सूक्षमता को समझ पाएँगे।

पाठ्यांश- I

1. काव्य का स्वरूप एवं आलोचना, काव्य हेतु एवं काव्य-प्रयोजन
2. भारतीय काव्य शास्त्र के प्रमुख सम्प्रदाय
3. काव्य-गुण तथा शब्दशक्ति

NBRaneem

पाठ्यांश- II

1. रस सिद्धान्त- परिभाषा एवं स्वरूप, रस के प्रकार।
2. रीति सिद्धान्त- परिभाषा एवं स्वरूप, रीति के प्रकार।
3. अलंकार - परिभाषा एवं स्वरूप, प्रमुख भेद।

पाठ्यांश- III

1. हिन्दी आलोचना का स्वरूप।
2. आलोचना के विविध प्रकार (सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक, मार्क्सवादी, मनोविश्लेषणवादी, संरचनावादी आलोचना एवं नयी समीक्षा आदि)
3. आलोचक के गुण।

पाठ्यांश- IV

1. स्वच्छंदतावाद, अभिव्यंजनावाद।
2. कल्पना, प्रतीक, बिम्ब और मिथक।

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1. आलोचना कोश बनाना – जैसे एक शब्द है '**संरचना**' अथवा '**लोकमंगल**'। तो संरचना का साहित्य, समाज और आलोचना से क्या संबंध है।

अथवा

पुस्तक समीक्षा- निर्मला, गोदान, बाणभट्ट की आत्मकथा, त्यागपत्र, दिव्या, दौड़, मुन्नी मोबाइल, चाक, ग्लोबल गाँव का देवता, पाहीघर, मुंशी रायजांदा तथा माई (उपन्यास) - इनमें से किसी एक का।

2. पुस्तक समीक्षा- अंधेर नगरी, लहरों का राजहंस, बकरी, कबीरा खड़ा बाजार में तथा अंधा युग (नाटक) - इनमें से किसी एक का।

3. वृत्तचित्रों (डॉक्यूमेण्ट्री फिल्मों) की समीक्षा।

4. किसी एक क्षेत्रीय भाषा की पुस्तक की हिन्दी में समीक्षा।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- ऑडियो-विजुअल माध्यम

[signature]

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

- मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

1. आचार्य विश्वनाथ : साहित्यदर्पण, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. आचार्य मम्मट : काव्यप्रकाश, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
3. राजशेखर : काव्यमीमांसा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
4. चौधरी, डॉ. सत्यदेव, गुप्त, डॉ. शांति स्वरूप : भारतीय तथा पाश्चात्य काव्यशास्त्र का संक्षिप्त विवेचन, अशोक प्रकाशन, दिल्ली।
5. शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र : रसमीमांसा, नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी।
6. द्विवेदी, रामअवध : साहित्य सिद्धान्त, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना।
7. त्रिपाठी, विश्वनाथ : हिन्दी आलोचना, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
8. सिंह, बच्चन : हिन्दी आलोचना के बीज शब्द, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
9. काव्यशास्त्र – डॉ. भागीरथ मिश्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
10. हिन्दी काव्यशास्त्र - आचार्य शांति लाल बालेंदु, साहित्य भवन प्रा. लिमिटेड, इलाहबाद।
11. काव्य के तत्त्व - आचार्य देवेन्द्रनाथ शर्मा, लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद।
12. रस, छंद, अलंकार - डॉ. विशम्भर मानव, लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद।
13. रस सिद्धान्त - डॉ. नागेन्द्र, नेशनल पब्लिकेशन हाउस, नई दिल्ली।
14. Cinema and Techonology: Image, Sound, Color- Stephen Neale, Indian University Press

3.2 English Literature

Semester: IV **Credits-4 (2.2 & 1.8)**

3.2.1 About the course:

- This paper aims to acquaint them with the wide and varied literary genres and theories.
- It will make students learn the structure of text and role of words.
- They will be able to learn how to use syllabus, intonations, and accent.
- They will be familiar with the Political conflicts in old times – a group discussion.
- They will understand Aristotle's concept of Tragedy.
- It will enable them to know touchstone method and its usage to do comparative textual and cultural analysis of Sanskrit and English texts.

3.2.2 Learning Outcomes:

- This course introduces the nature of language and its structure.
- It discusses the nature of human language and its properties with reference to both nature and nurture perspectives on linguistics.
- They will get the basic knowledge of the structure of human language, nature, and properties of linguistics.
- Students will understand the concept of tragedy and Touchstone Method and how to use them pragmatically.

Unit	Course content
I	a. A Passage to India- E.M. Forester **(whole Text)**
II	a. Mischiefs of Party Spirit – Joseph Addison
III	a. Morphology and Syntactic structure Phonology a. Accent, Intonation & Syllables in English
IV	a. Aristotle's concept of tragedy b. Mathew Arnold's Touchstone Method

3.2.3 Practicum:

1. Usage of theories in understanding texts like Poetics, Ars Poetica and Natyashastra.
   Or
   How to read A passage to India or any text.
2. What is the role of linguistics (reader oriented and author oriented) and how to use it while reading any literary and non-literary text.
3. Assignments on the use of Phonetic transcription and Morphs.
4. Comparative understanding of Alphabets in other Indian and Foreign languages.
   or
   Listening to speeches to better understand the role of intonation and phonemes and morphemes.

3.2.4 Mode of Transaction:

- Classroom discussion, Listening, and reading skills, classroom workshops and seminars.
- Short and simple passages from the prescribed books.
- Teaching this course will involve a mix of interactive lectures, tutorials, and timely activities.

3.2.5 Mode of Assessment:

- Listening to videos and understanding the usage of phonemes and morphs.
- Demonstrating conceptual and textual understanding through tests and exams.
- Classroom seminars and team teaching.

3.2.6 Reading Material:

- Essays of Joseph Addison. Alpha edition. 2019.
- T. Balasubramanian. 'A Textbook of English Phonetics for Indian Students'. Macmillan publication,1981.
- S. Ramaswamy and V.S. Sethuraman eds. 'The English Literary Tradition: An Anthology of English Literary Criticism'.
- Lyons, John (1981). 'Language and linguistics: An introduction'. Cambridge university press.
- The Individual Society – Essays, Stories and Poems, Dept. of English, University of Delhi. Pearson.

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 4 **श्रयोऽङ्कः – 2**

3.2.1 पाठ्यांशपरिचयः (About the course)

मलयाभाषायां विद्यमानबहुविकल्पसाहित्यकृतयः ग्रामीणकाव्यानि, आधुनिकसाहित्यकृतयः नाटकम्, लघ्वीकथाः।

3.2.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

काव्येषु श्रृङ्गारभिनेतृणां परिचयः प्राप्स्यन्ति। छात्राः साहित्यविषये तथा भाषायां कौशलानि प्राप्स्यन्ति। साहित्ये अभिरूचिं प्राप्नुवन्ति। श्रीकण्ठन् नायर महोदयस्य नाटकात् स्वागतीकृतानां सङ्केतानां परिचयः। मलयाल नाटकसाहित्यस्य तथा साहित्ये तस्य प्राधान्यं कथमिति परिचयः। लघ्वी कथानां परिचयः। तेषां कालानुसारं क्रमीकृतविकासः कथमिति ज्ञापनाय। तथा साहित्ये अभिरुचेः संवर्धनाय च।

पाठ्यांशः 1

(1) रमणन् – जानपथविलापकाव्यं। मंगलोदयम् – चङ्गपुषा कृष्णपिल्ल (Part–1, रंग–1, 2, 3, 4, 5)

पाठ्यांशः 2

(2) साकेतम् (नाटकम्) – सी.एन. श्रीकण्ठन् नायर (अंङ्कः–1, 2, 3) D.C. Books.

पाठ्यांशः 3

(1) वेल्लपोक्कत्तिल् (लघ्वी कथा) – तकषिशिवशङ्करपिल्ला

(2) भूमियुटे अवकाशिकल् (लघ्वी कथा) – वैक्कं मुहम्मद् बषीर

पाठ्यांशः 4

(1) आत्माविल् ओरू चिता (कविता) – वयलार् रामवर्म

(2) चोरूण् (कविता) – ओ.एन.वी. कुरूप् (ओ. एनवियुटे कवितकल्) D.C. Books.

3.2.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. चङ्गपुषकृष्णपिल्ल - प्रदत्तकार्यम्।

अथवा

परिचर्चा।

2. सी एन् श्रीकण्ठन् नायर् - लघुप्रबन्धलेखनम्।

अथवा

नाटकसाहित्ये कवेः योगदानम् (परिचर्चा)

3. चेरुकन्यासाहित्यस्य प्रदत्तकार्यसम्पादनम्।

अथवा

कवीनां जीवनचरित्रलेखनम्।

4. वयलाट् रामवर्मणः जीवनचरित्रलेखनम्।

अथवा

मलयालकाव्यानां प्रदत्तकार्यलेखनम्।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction) पाठ्यप्रवचनप्रक्रियायाम् अन्तर्भवन्ति -

- बहुमाध्यमोपकरणप्रयोगेण व्याख्यानानि ।
- लघुसमूहचर्चा, विषयाधारिता लघुसङ्गोष्ठी, परिसंवादः, इत्यादयः ।
- भारतीयज्ञानपरम्परा0ध्ययनेन प्राप्तभाषावैज्ञानिकतत्त्वानां नवीनसन्दर्भेषु विश्लेषणम् ।
- भाषाप्रयोगशालागतिविधिः भाषाक्रीडाविधिश्च ।
- सुलेखाभ्यासः, श्रुतलेखनम्, द्रूतलेखनम्, सर्जनात्मककाव्यलेखनं कथालेखनञ्च।

3.2.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रदत्तकार्याधारिता च भविष्यति ।

3.2.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

(1) चेरूकथा इन्नले इन्नु – प्रो. एम. अच्युत:

(2) चङ्गपुषयुटे साहित्यचिन्तकल – चङ्गपुषकृष्णपिल्ल प्रभातं प्रकाशक:

(3) मलयालकवितानासाहित्यचरित्रम् – डॉ. एम. लीलावनी (DC Books)

(4) मलयालनाटकसाहित्यचरित्रम् – शङ्करपिल्लै, केरलसाहित्य अकादमि

3.2 इतिहास

सत्रार्द्ध – 4 **श्रेय अंक - 4**

3.2.1 पाठ्यपरिचय (About the course) भारत : संघर्ष एवं प्रतिरोध का काल (1200 ई. – 1707 ई.)

प्रस्तावित पाठ्यक्रम में मध्यकालीन भारत के इतिहास को जानने में सहायक साहित्यिक स्रोतो के रूप में फारसी व भारतीय रचनाओं पर प्रकाश डाला गया है। जिनके माध्यम से हमें दिल्ली पर शासन करने वाले सुल्तानों के बारे में बताया गया है। साथ ही साथ दक्षिण भारत में एक सशक्त राज्य के रूप में विजयनगर साम्राज्य के सुदृढीकरण को बताया गया है। इस पाठ्यक्रम में मुगलों द्वारा सम्पूर्ण भारत पर अपनी सत्ता स्थापित करनी तथा एक सुदृढ़ प्रशासनिक व्यवस्था को स्थापित करने के उपरान्त औरंगजेब की मृत्यु के बाद मुगल साम्राज्य के पतन व मराठों का एक शक्ति के रूप में प्रतिष्ठित होने एवं प्रशासन में नये आयामों को प्रदर्शित करने के सन्दर्भ में महत्वपूर्ण जानकारियों को बताया गया। प्रस्तावित पाठ्यक्रम में मध्यकाल से सम्बन्धित लगभग सभी पक्षों प्रशासनिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक प्रगति आदि सभी अध्यायों का यथा संभव संतुलित विवेचन करने का प्रयास किया गया है।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम के अध्यापन के उपरांत छात्र निम्नलिखित बिन्दुओं से अवगत हो सकेंगे।

1. 12वीं से 17वीं शताब्दी के बीच की अवधि के मध्य भारत के इतिहास में हुए प्रमुख राजनीतिक विकास के बारे में जान सकेंगे।
2. संस्कृति के क्षेत्र में विशेष रूप से कला-वास्तुकला, भक्ति-संत परम्परा, सूफीवाद आदि को रेखांकित कर सकेंगे।
3. इस अवधि के दौरान उभरते हुए व्यावसायिक समूहों, कृषि व उद्योग आदि की स्थिति का ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।
4. मराठा प्रशासन एवं हिन्दू पद पादशाही की अवधारणा को समझने में सक्षम हो सकेंगे।

इकाई – I

नवीन शक्तियों का गठनः – तुर्की, फारसी और भारतीय

(क) महत्वपूर्ण साहित्यिक स्रोतः – भारतीय एवं फारसी।

(ख) प्रारंभिक तुर्क, खिलजी, तुगलक और तैमूर का आक्रमण।

(ग) असम (अहोम व अन्य शक्तियाँ), राजपूत राज्य (मेवाड़ और मारवाड़) और उड़ीसा के राजवंश।

(घ) विजयनगर साम्राज्य।

YsRamu

इकाई – II

16वीं शताब्दी में राजनीतिक शक्तियों का परिवर्तन

(क) अफगान शासन – लोदी और सूर।

(ख) मुगलो के आक्रमण एवं विस्तार।

(ग) आरम्भिक प्रतिरोध का स्वरूप -- हेमू विक्रमादित्य, महाराणा प्रताप, रानी दुर्गावती, चांद बीवी।

इकाई -- III

प्रभुत्व के लिए संघर्ष (17वीं शताब्दी)

(क) मुगल-राजपूत संघर्ष (मेवाड़ एवं मारवाड़ का प्रतिरोध)

(ख) शिवाजी के नेतृत्व में मराठों का उदय।

(ग) मराठा प्रशासन, हिंदू पद पादशाही की अवधारणा।

(घ) भारतीय शक्तियों (सिक्खों, जाटों और बुंदेलों) का मुगलों से प्रतिरोध।

इकाई – IV

मध्यकालीन भारत में सांस्कृतिक विकास

(क) समाज और संस्कृति - जाति और व्यासायिक समूह, साहित्य, रीति-रिवाज एवं परंपराए और जीवन शैली।

(ख) कृषि एवं उद्योग की स्थिति।

(ग) भक्ती संत परंपरा।

(घ) भारत में सिक्ख परंपरा, बंगाल और कश्मीर में सूफीवाद।

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1. दिल्ली सुल्तानों की वंशावली से संबंधित चार्ट का निर्माण करवाना।
2. दिल्ली सुल्तानों व मुगल बादशाहों के साम्राज्य की सीमाओं को दर्शाने वाले मानचित्रों को बनवाना।

   अथवा

   मध्यकालीन भारत में वास्तुकला की विशेषताओं से सम्बन्धित मॉडल तैयार करवाना।
3. मध्यकालीन भारत की प्रशासनिक इकाईयों की सूची तैयार करवाना।
4. मध्यकाल में प्रयुक्त होने वाली नयी शब्दावलियों के हिन्दी अर्थ की सूची तैयार करवाना।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

1. मध्यकालीन भारत की वास्तुकला शैली की विशेषताओं से अवगत कराने हेतु शैक्षिक भ्रमण करवाना।

YsRawat

2. राजपूतों द्वारा प्रयोग किये जाने वाले हथियारों एवं सामग्रीयों को साक्षात दिखाने हेतु संग्रहालयों का भ्रमण करवाना।
3. मानचित्र को दर्शाते हुए शीर्षक का अध्ययन करवाना।
4. पी.पी.टी. एवं विडियो द्वारा छात्रों को अध्ययन करवाना।
5. दृष्टान्तविधि, लघु नाटक एवं शोध विधि द्वारा विषय की जानकारी देना।

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

(1) Srivastava, A. L: Delhi Sultanate (English or Hindi Version), Shiv Lal Agarwal & Co., Agra, Reprint, 2017
(2) Srivastava, A. L: The Mughal Empire (English or Hindi Version), Shiv Lal Agarwal & Co., Agra, Reprint, 2017
(3) *Ratnam, Prof. Kumar: भक्ति काव्य ऐतिहासिक परिपेक्ष्य और दर्शन, 2022,* मोशन पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
(4) Yadav, B.N.: Society and Culture in North India in the 12th century. Raka Prakashan, Prayagraj, 2012
(5) Majumdar, B.P.: Socio-Economic History of Northern India, Firma K. L. Mukhopadhyay (1960)
(6) Purandare, Babasaheb: Raja Shivchattrapati, Vol. I & II, Purandare Prakashan, 2020
(7) Ojha, G.H. : Rajputane Ka Itihas,(Hindi) Vaidik Yantralaya, Ajmer, 1927
(8) Sharma, G.N : Mewar and the Mughal Emperors, Shiv Lal Agarwal, Agra, 1962
(9) Kulke, Herman (ed.) : The State in India (1000-1700), OUP, 1995
(10) Prasad, Ishwari : Medieval India (English or Hindi version) 4th ed., Digitized 2006
(11) Sarkar, J.N : Life and Times of Shivaji, Orient Blackswan Pvt. Ltd., New Delhi, 2010
(12) Shastri, K.A. Nilkantha : A History of South India, Oxfortd, 1997
(13) Chitnis, K.N : Socio- Economic History of Medieval India, Atlantic Publishers, 2018
(14) Majumdar, Raychaudhary & Dutta : An Advanced History of India, Laxmi Publications, 2016
(15) Habib, Mohammad and Nizami, K.A. ed. : Comprehensive History of India, Vol. V, The Delhi Sultanate, PPH, 1992
(16) Acharya, N.N : The History of Medieval Assam from 13th to 17th centuries, Omsons Publications, 2003
(17) Majumdar, R.C. & others (ed.): The History and Culture of the Indian People Vol. 6, the Delhi Sultanate, Bhartiya Vidya Bhawan, 2006
(18) Majumdar, R.C. & others (ed.): The history and Culture of the Indian People Vol. 7, the Mughal Empire, Bhartiya Vidya Bhawan, 2006
(19) Bhardwaj, R.K Hemu : Life and times of Hemchandra Vikramaditya, Hope India Publications, Gurgaon, 2004
(20) Tripathi, R.P : Rise and fall of the Mughal Empire (English or Hindi), Surjeet Publications, 2012
(21) Sharma, S.R. : The Crescent in India: A Study in Medieval History, Bhartiya Kala Prakashan, 2005
(22) Prasad, Ishwari : A Short History of Muslim Rule in India, Surjeet Publications, 2018
(23) Simon Digby, War Horses and Elephants in the Delhi Sultanate. OUP, 1971
(24) Bhargava, V.S : Marwar and the Mughal Emperors, Munshiram Manoharlal, 1966
(25) Pande, Rekha : Religious Movements in Medieval India, Gyan Publishing House, 2005
(26) Chandra, Satish : Uttar Mughal Kalin Bharat Ka Itihas, Minakshi Prakaskan, 1974
(27) Mittal, Dr. Satish Chandra : मुस्लिम शासक तथा भारतीय जन समाज, Suruchi Prakashan, 2014

YSRameen

3.2 राजनीतिशास्त्र

सत्रार्द्ध - 4 **श्रेय अंक - 4**

3.2.1 पाठ्य परिचय (About the course) भारतीय शासन एवं राजनीति

इस पाठ्यक्रम का उद्देश्य विद्यार्थियों को भारतीय संविधान, भारतीय शासन एवं राजनीति की जानकारी प्रदान करना है। यह पाठ्यक्रम भारतीय राजव्यवस्था, संघीय एवं राज्य व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका इत्यादि संविधान निकायों के कार्य एवं शक्तियों के साथ भारतीय राजनीति को प्रभावित करने वाले अनौपचारिक तत्वों का भी अध्ययन एवं ज्ञान प्रदान करने से संबंधित है।

3.2.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- भारत में शासन व्यवस्था के अंग, प्रक्रिया एवं क्षेत्राधिकार एवं कार्यों की गहरी समझ विकसित होगी।
- भारतीय राजनीतिक व्यवस्था को प्रभावित करने वाले औपचारिक एवं अनौपचारिक तत्वों की समझ एवं विश्लेषण की क्षमता विकसित होगी।
- भारत में संवैधानिक शासन एवं सरकार के विभिन्न अंगों एवं उनके संबंधों की समझ विकसित होगी।
- भारतीय राजनीति पर सामाजिक कारकों के प्रभाव की समालोचना की क्षमता का निर्माण हो सकेगा।
- एक अच्छे नागरिक एवं राष्ट्र निर्माण के लिए सक्षम बनाएगा।
- संघात्मक शासन व्यवस्था की समझ एवं तुलनात्मक विश्लेषण में सक्षम बनाएगा।

पाठ्यांश-I

- संघीय विधायिका/कार्यपालिका-
- संसद, राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री (शक्तियां एवं कार्य)
- संविधान संशोधन की प्रक्रिया

पाठ्यांश-II

- राज्य विधायिका, कार्यपालिका, राज्यपाल:कार्य एवं शक्तियां
- मुख्यमंत्री: कार्य एवं शक्तियां
- केंद्र राज्य सम्बंध: वित्तीय, प्रशासनिक एवम विधायी

पाठ्यांश-III

- न्यायपालिका:- सुप्रीम कोर्ट, हाईकोर्ट
- न्यायिक पुनरावलोकन
- न्यायिक सक्रियता, न्यायिक सुधार।
- भारत का संघीय स्वरूप।

पाठ्यांश-IV

- भारत में निर्वाचन
- राजनीतिक दल
- दबाव समूह एवं हितसमूह
- भाषा, जाति, क्षेत्रवाद एवं साम्प्रदायिकता

3.2.3 प्रायोगिक (Practicum)

1. पंचायत कैसे कार्य करती है, इसके लिए ग्राम भ्रमण एवं अनुभव संकलन।

   अथवा

   राज्य एवं संसद की कार्यवाही को समझने के लिए राज्य विधानसभा या संसद का दौरा।

2. मॉक न्यायालय का गठन।

   अथवा

   न्यायपालिका की प्रक्रिया को समझने के लिए निकटतम न्यायालय का दौरा।

3. मतदान प्रक्रिया को समझने के लिए पोलिंग ऑफिस का विजिट।

   अथवा

   किसी क्षेत्र विशेष के मतदान व्यवहार से संबंधित आंकड़े संकलित करना।

4. प्राइम टाइम बहस आयोजित करना।

   अथवा

   सांसद, विधायक, नगर निगम या सरपंच के साथ रहकर कार्य का अनुभव प्राप्त करना।

3.2.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- प्रश्नोत्तर विधि

- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक

3.2.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

3.2.6 स्वाध्याय सामग्री (Reading Material)

1. बसु, डी. डी. (2023) भारतीय सविधान, लेक्सिनेक्सिस।
2. मिश्र, ज्वाला प्रसाद (1961) कामन्दकीय नीतिसार, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई।
5. विदुरनीति (2021) गीताप्रेस, गोरखपुर।
6. काश्यप, सुभाष (2017) हमारा सविधान, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
7. नारायण, डॉ इकबाल (1976) भारत में राज्यों की राजनीति, मिनाक्षी प्रकाशन।
8. कश्यप, सुभाष (2016) हमारी संसद, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
9. फड़िया, बी. एल. (2006) भारतीय शासन एवं राजनीति, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा।
10. सईद, एस. एम. (2023) भारतीय राजनीतिक व्यवस्था, भारत बुक सेंटर, लखनऊ।
11. Tyagi, Ruchi (2008) Indian politics in comparative perspective, Mayur paper wax Noida.
12. Fariya, B.L., Indian Government and politics, sahitya bhawan publications Agra.
13. Singh and Saxena, Indian politics (constitutional foundations and institutional functioning) phi learning, Delhi.
14. Zoja Hasan (ed.) (2000) Politics and the State in India, Sage, Delhi.
15. Partha Chatterjee (ed.) (1997) State and Politics in India. OUP. Delhi.
16. Sudipto Kaviraj (ed.) (1994) Politics in India Delhi, OUP.

17. Bipin Chandra et. el. (ed.) (1999) India After Independence, Viking. Delhi.
18. Rajeev Bhargava (ed.) (1998) Secularism and its Critics. OUP. Delhi.
19. T.N. Madan, Modern Myths, Locked Minds: Secularization and Funda
20. Granville Austin, 1966, Indian Constitution, Cornerstone of a Nation, OUP, pp. 145- 230.
21. R. Kothari, (1970) 'Introduction', in Caste in Indian Politics, Delhi: Orient Longman, pp.3-25.
22. R. Vora and S. Palshikar (eds.) Indian Democracy: Meanings and Practices, Sage, New Delhi, pp. 235-256.
23. India, New Delhi: Oxford University Press, pp 39-55.
24. P.R. DeSouza and E. Sridharan (eds.) India's Political Parties, Sage, New Delhi, pp. 73-115.

3.7 रङ्गमञ्चः

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

3.7.1 पाठ्यपरिचयः- (About the course) रङ्गमञ्च - प्रवृत्तिर्धमी च ।
अत्र दाक्षिणात्यादयः प्रवृत्तयः, द्विविधो धर्मी चेति मुख्यरूपेण पाठ्यम् ।

3.7.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)-
एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- दाक्षिणात्यादिप्रवृत्तिविषये बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- कुडियाट्टम्-यक्षगानादि प्रदर्शयितुं प्रभविष्यन्ति।
- धर्मिस्वरूपावबोधने सामर्थ्यं लप्स्यन्ते।
- नाट्यधर्मिदृशा अभिनयस्य प्रदर्शने शक्ता भविष्यन्ति।
- पाठ्यस्य विषयस्य प्रायोगिकं ज्ञानं लप्स्यन्ते।

पाठ्यांशः (Unit)	विवरणम्
1 – प्रवृत्तिनिरूपणम्	• प्रवृत्तिलक्षणं भेदाश्च • दाक्षिणात्याः प्रवृत्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च • यक्षगानं, कथकलि, भरतनाट्यम्, कुडियाट्टम् इत्यादिषु • दाक्षिणात्यायाः प्रवृत्तेः प्रयोगदर्शनम् • औड्रमागधीप्रवृत्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च • औड्रमागधीप्रवृत्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च • ओडीसी, छाऊ, जात्रा, बिदपतिया, फगुआ, चैता इत्यादिषु औड्रमागधीप्रवृत्तेः प्रयोगदर्शनम्
2 - प्रवृत्तिनिरूपणम्	• आवन्तीप्रवृत्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च • लावणी प्रवृत्तेः-इत्यादिषु आबन्ती -गरबा-माच- प्रयोगदर्शनम् • पाञ्चालीप्रवृत्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च • ठुमरी पाथेर इत्यादिषु पांचाली-भांड-झूमर - गिद्दा - नाटी - प्रवृत्तेः प्रयोगदर्शनम्

YSRamesh

3 – लोकधर्मिविधानम्

- धर्मिविवेचनम्
- लोकधर्मिविवेचनम्
- लोकधर्मिपरम्परायाः नाट्येषु प्रयोगस्य दर्शनम्
- कश्मिंश्चित् एकस्मिन् नाट्ये लोकधर्मतत्त्वानामभिनय - चित्रादिद्वारा प्रयोगप्रदर्शनम् -प्रादर्शि

4 - नाट्यधर्मिविधानम्

- नाट्यधर्मिविवेचनम्
- नाट्यधर्मिपरम्परायाः नाट्येषु प्रयोगप्रदर्शनम्
- मध्यमव्यायोग दूतवाक्यरूपकयोः नाट्यधर्मिदृष्ट्या- अभिनयप्रदर्शनम्।

3.7.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

- प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्
- प्रदत्तविषयानुसारेण वीडियोनिर्माणम्
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्
- रस-भावयोरभिनयेन प्रदर्शनम्
- आधुनिकचलच्चित्रादिषु रस-भावयोरनुसंधानम्
- रस-भावविशेषाभिव्यञ्जकानां पटकथादीनां लेखनम्।

3.7.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

व्याख्यानविधिः प्रयोगविधिश्चाश्रयणीयः। पूर्वं प्रतिपदपदार्थं बोधनीयम्, भावार्थः प्रतिपादनीयः, ततो विषयाणां यथासंभवं प्रयोगो विधेयः। अभिनयस्थलं प्रति छात्राध्यापका नेयाः। पाठ्यानुसारेण अभिनयः प्रर्शनीयः। छात्राध्यापका अभिनयं कर्तुं वाच्याः।

3.7.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

- भाषाशुद्धिः
- अभिव्यक्तिकौशलम्।
- व्यवहारः।
- प्रश्नमञ्चः।
- नियमितता।
- अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि, प्रयोगकार्याणि च।

YSRamesh

3.7.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- **पाठ्यग्रन्थः** - नाट्यशास्त्रम् (त्रयोदशाध्यायः), अभिनवभारतीसहितम्, गायकवाड प्राच्यविद्याग्रन्थमाला, वडोदरा।
- पारम्परिकभारतीयरङ्गमञ्च, प्रो. कपिला वात्स्यायन।

4.1 माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Subject at Secondary Stage)
संस्कृतशिक्षणविधयः -1

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

4.1.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

संस्कृतभाषाशिक्षणम् उद्दिश्य राष्ट्रीयशिक्षानीतौ 2020 परामृष्टमस्ति यत् कक्ष्यासु सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन एव संस्कृतशिक्षणं भवेत्। वस्तुतः संस्कृतभाषायाः विकासः शिक्षकस्य आधीन्ये अतिशयरूपेण आश्रितः अस्ति। यादृशं शिक्षकस्य उच्चारणं भाषासामर्थ्यं च भविष्यति, प्रायशः तादृशमेव छात्राणामपि उच्चारणं भाषासामर्थ्यं भविष्यति। मानकम् उच्चारणं विज्ञाय ते शुद्धं सरलं च संस्कृतवार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवेयुः। अतः कक्षाप्रवेशात् पूर्वमेव शिक्षकेण अनेकेषां महत्त्वपूर्णतथ्यानां विषये जागरूकतया भाव्यम्। तत्र संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्, विद्यालयपाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानम्, संस्कृतशिक्षणे समाह्वानानि तेषां समाधानं च, सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, संस्कृतशिक्षकस्य विशेषदायित्वानि, संस्कृतभाषाकौशलानि, शिक्षणे दृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगः, पाठ्यसहगामिक्रियाः, संस्कृतप्रचाराभिकरणानि च इत्यादीनां विषयाणां सन्दर्भे शिक्षकस्य चिन्तनम् अतीव महत्त्वपूर्णमस्ति। संस्कृतशिक्षणं रोचकम् अनुभवात्मकं समकालिकं च भवेत्। विद्यार्थिनः भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कृतस्य योगदानेनापि परिचिताः स्युः। संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकता सङ्गणकोपयोगश्च, शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायाः, जनसञ्चारसाधनानि संस्कृतं च इत्यादयः अनेके विषयाः सन्ति, येषां ज्ञानेन शिक्षकः संस्कृताय अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं शक्नोति।

4.1.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ अध्येता सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्, शिक्षणसमाह्वानानां समाधानम्, पाठ्यचर्यायां च संस्कृतस्य स्थानम् अवगन्तुम्,
- सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, वर्णोच्चारणशिक्षणम्, भाषाकौशलानि च इत्यादीनां ज्ञानं कर्तुम्,
- संस्कृतशिक्षणे विविधानां दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगविधिं ज्ञातुम्,
- संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकतां परिचेतुम्,
- संस्कृतमयवातावरणनिर्माणे पाठ्यसहगामिक्रियाणाम् आयोजनं कर्तुम्,
- भाषासौष्ठवाय शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायान् ज्ञातुम्,
- संस्कृतक्षेत्रे कार्यरतानां शासकीयाशासकीयाभिकरणानां सामान्यं परिचयं प्राप्तुम्,
- संस्कृतसमुन्नयने जनसञ्चारसाधनानां परिचयं प्राप्तुम्।

Ys Ramesh

पाठ्यांशः 1

संस्कृतभाषायाः महत्त्वं भाषाकौशलाधिकारश्च

क. संस्कृतभाषायाः भाषावैज्ञानिकम्, ऐतिहासिकं सांस्कृतिकं च महत्त्वम् ।

ख. सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, तस्य आवश्यकता च ।

ग. राष्ट्रीयशिक्षानीतौ (2020) संस्कृतस्य कृते विशेषप्रावधानानि ।

घ. संस्कृतशिक्षणे समाह्वानानि तेषां समाधानानि च ।

ङ. विद्यालयपाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानं संस्कृतशिक्षकस्य उत्तरदायित्वानि च ।

च. संस्कृतभाषाप्रयोगे उच्चारणदोषाः तन्निवारणोपायाश्च ।

च. श्रवणम्, भाषणम्, पठनं लेखनं च इत्येतेषां भाषाकौशलानाम् अधिकारसम्पादनोपायाश्च।

छ. भाषासौष्ठवाय शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायाः ।

ज. संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकता ।

पाठ्यांशः 2

संस्कृतसम्वर्धकोपायानां प्रचारसंस्थानां च परिचयः

क. विद्यार्थिनां संस्कृतभाषाविकासाय विविधानां पाठ्यसहगामिक्रियाणाम् आयोजनम् ।

ख. संस्कृतभाषार्जने दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगवैशिष्ट्यज्ञानम् ।

ग. सङ्गणकोपयोगेन संस्कृतसम्वर्धनम् ।

घ. भारतीयज्ञानपरम्परा संस्कृतं च ।

ङ. संस्कृतसम्वर्धनरतानां प्रचारसंस्थानां योगदानज्ञानम् -

- शासकीयाः संस्कृतविश्वविद्यालयाः, संस्कृतपरिषदः (अकादमी),
- अशासकीयानि संस्कृतसम्वर्धनसङ्घटनानि च । संस्कृतसम्वर्धनक्षेत्रे जनसञ्चारसाधनानि ।
- मुद्रितसञ्चारसाधनानि ।
- वैद्युतिकसञ्चारसाधनानि
- सामाजिकसञ्चारसाधनानि

4.1.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. संस्कृतभाषायाः महत्त्वज्ञापकानां श्लोकानाम्, महापुरुषवचनानाम्, शोधलेखानां च सङ्ग्रहणम्।
2. सरलमानकसंस्कृतम् इति प्रतिवेदनस्य अध्ययनं समूहचर्चा च।
3. सरलमानकसंस्कृतेन पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, सिंहासनद्वात्रिंशिका च इत्यादीनां प्रौढसंस्कृतकथानां सारांशानुवादः।
4. वर्णशब्दोच्चारणम्, श्रवणम्, पठनम्, लेखनं च इत्यादीनां दोषनिवारणोपायानां प्रायोगिकाभ्यासः।

5. संस्कृतभाषाप्रयोगशालायाः प्रयोगेण, संस्कृतकथागीतप्रेरकभाषणादीनां श्रवणेन, संस्कृतपत्र-पत्रिकादीनां पठनेन, संस्कृतपाठ्यसहगामिक्रियासु प्रतिभागेन, सङ्गोष्ठीसत्रसञ्चालनेन भाषणेन च भाषाकौशलानां प्राप्तिः।
6. वार्ताः, वार्तावली सदृशान् दूरदर्शन-आकाशवाणीकार्यक्रमान् दृष्ट्वा लघुपरिच्छेदात्मकं सारांशलेखनम्।
7. संस्कृतभाषया वस्तुप्रदर्शनी, विज्ञानप्रदर्शनी, भाषाक्रीडा, युवमहोत्सवः, वार्षिकोत्सवः, स्फूर्तिस्पर्धा, भाषणस्पर्धा, शोभायात्रा, वीथीनाटकं च इत्यादीनां वैयक्तिकरूपेण सामूहिकरूपेण च आयोजनम्।
8. विशिष्टदिनानां महापुरुषजयन्तीनां च संस्कृतभाषया आयोजनं कृत्वा वार्तालेखनं प्रतिवेदनलेखनं च।
9. संस्थास्तरे सामाजिकस्तरे च संस्कृतसप्ताहस्य विविधगतिविधियुक्तं वैभवपूर्णं व्यापकं च आयोजनम्।
10. सुन्दराक्षरैः संस्कृतसुभाषितानि विलिख्य सूचनाफलकेषु, अध्यापनकक्षेषु आवासकक्षेषु च तेषाम् उपस्थापनम्।

4.1.4 **प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)**

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- पीपीटी/बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, सम्प्रत्ययचित्रनिर्माणम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- कक्ष्यायां शिक्षितांशस्य छात्राणां पक्षतः मौखिकरूपेण लिखितरूपेण वा प्रस्तुतिः।

4.1.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

4.1.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

शिक्षकः विद्यार्थिनाम् आवश्यकतानुगुणं स्वाध्यायसामग्र्याः अनुगुणं च पुस्तकानां पाठ्यसामग्रीणां च विषये परामर्शं दातुं शक्नोति।

4.4 माध्यमिकस्तरीय भाषा – 2 शिक्षणशास्त्र
(भाषा-1) हिन्दी शिक्षण विधियाँ – 1

सत्रार्द्ध – 4 **श्रेय अंक – 2**

4.4.1 पाठ्यपरिचय (About the course)

व्यावसायिक रूप से दक्ष और योग्य शिक्षक निर्माण के लिए विषयवस्तु का पुष्ट ज्ञान एवं शिक्षण विधियाँ आवश्यक सन्दर्भ हैं। अनुसन्धान स्पष्टतः दर्शाते हैं कि बालक भाषा को जल्दी सीखते हैं। यह भी कि बालक अमूर्त सम्प्रत्ययों को अपनी मातृभाषा या स्थानीय भाषा के माध्य से जल्दी सीखते हैं। इसलिए किसी भी भाषा को सीखने में उस भाषा के विकास का इतिहास, उसकी समाज में स्थिति तथा आवश्यकताओं को ध्यान में रखा जाना चाहिए। प्रस्तुत पाठ्यक्रम इसी दृष्टि को ध्यान में रखकर राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 के आलोक में हिन्दी भाषा की प्रकृति, क्षेत्र, महत्व, उद्देश्य तथा कार्यों को समझने पर बल देता है। इसमें भाषा एवं साहित्य की विविध विधाओं शिक्षण हेतु उपागमों, शिक्षणविधियों और पाठयोजना निर्माण का अध्ययन किया जाएगा।

4.4.2 अधिगम परिणाम (Learning Outcome)

1. छात्राध्यापकों को दैनिक व्यवहार में हिन्दी भाषा के महत्व तथा विविध स्तरों पर उसके शिक्षण के उद्देश्यों एवं सिद्धान्तों से परिचित कराना।
2. मातृभाषा, द्वितीय भाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा एवं अन्तर्राष्ट्रीय भाषा के रूप में हिन्दी व हिन्दी शिक्षण तथा त्रिभाषा सूत्र से अवगत कराना।
3. हिन्दी शिक्षण में श्रवण, भाषण, लेखन, उच्चारण एवं पठन कौशल।
4. उच्चाकरण एवं वर्तनी शिक्षण से परिचित कराना।
5. हिन्दी शिक्षण की विविध विधाओं की शिक्षण विधियों की जानकारी कराना।
6. हिन्दी की विविध विधाओं के लिए शिक्षणविधियों पर आधारित पाठ योजनाओं के निर्माण की योग्यता विकसित करना।

पाठ्यांश प्रथम

हिन्दी भाषा का स्वरूप, आधारभूत कौशल एवं शिक्षण उद्देश्य

1. भाषा – अर्थ, महत्त्व एवं प्रकृति।
2. मातृभाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा एवं अन्तर्राष्ट्रीय भाषा।
3. हिन्दी का सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राष्ट्रीय महत्त्व।
4. त्रिभाषा सूत्र एवं हिन्दी की स्थिति।
5. विविध स्तरों पर हिन्दी भाषा एवं साहित्य शिक्षण के उद्देश्य।
6. भाषा शिक्षण के आधार भूत कौशल – श्रवण, वदन, लेखन व पठन।
7. उच्चारण एवं लेखन - त्रुटियाँ, निदान एवं उपचार।

JS Raman

पाठ्यांश द्वितीय

हिन्दी विधा शिक्षणविधियाँ एवं पाठ योजना निर्माण

1. भाषा शिक्षण की प्रविधियाँ एवं विधियाँ - प्रश्नोत्तर, व्याख्या एवं स्वाध्याय।
2. विधाशिक्षण – अर्थ, महत्त्व, उद्देश्य, शिक्षण विधि एवं पाठ योजना निर्माण।
   (i) गद्य शिक्षण।
   (ii) पद्य शिक्षण।
   (iii) नाटक शिक्षण।
   (iv) व्याकरण शिक्षण।
   (v) रचना शिक्षण।

4.4.3 प्रायोगिक कार्य (Practicum)

1. हिन्दी भाषा एवं साहित्य के विविध पक्षों पर शैक्षिक आलेख लेखन।
2. माध्यमिकस्तरीय किसी कक्षा के विद्यार्थियों की हिन्दी भाषा उच्चारण एवं लेखन त्रुटियों का निदान एवं उपचार।
3. हिन्दी की विविध विधाओं पर आधारित लघु पाठ योजनाओं का निर्माण।
4. राष्ट्रीय शिक्षा नीति के सन्दर्भ में हिन्दी भाषा शिक्षण एवं विकास के मार्गदर्शक बिन्दुओं का चयन।

4.4.4 प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

- पीपीटी/बहुमाध्यम युक्त सुनियोजित व्याख्यान।
- लघुसमूह चर्चा, सामूहिक अन्तःचर्चा, समूहों का पारस्परिक चर्चा, लघुविषय केन्द्रित सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षण दलशिक्षण, अल्पकालिक परियोजना कार्य।

4.4.5 आकलन प्रक्रिया (Mode of Assessment)

- मूल्यांकन परीक्षण आधारित एवं सत्रीयकार्य आधारित किया जायेगा।

4.4.6 सन्दर्भ ग्रन्थ (Reading Material)

1. केशव प्रसाद (1975): हिन्दी भाषा शिक्षण, दिल्ली, गणपतराय एवं सन्स।
2. क्षत्रिया, के.: मातृभाषाशिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
3. तिवारी, भोलानाथ: भाषा विज्ञान, वाराणसी, चौखम्बा प्रकाशन।
4. द्विवेदी, देवीप्रसाद: हिन्दी शिक्षण, लखनऊ, के. सं. विश्वविद्यालय परिसर, गोमती नगर।
5. पाठक, दाताराम: मातृभाषा शिक्षण, भोपाल, तेजस्विनी प्रकाशन।
6. पाण्डेय, रामशकल: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
7. बघेला, हेतसिंह: हिन्दी शिक्षण, जयपुर, यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन।
8. भाई, योगेन्द्रजीत: हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।

9. भारद्वाज, दिनेशचन्द्र (1985) : हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
10.वाजपेयी, किशोरीदास: हिन्दी शब्दानुशासन, आगरा, केन्द्रीय हिन्दी संस्थान।
11.शुक्ल, रजनीकान्त (2012): हिन्दी शिक्षण के विविध आयाम, तिरूपति, श्रीपति प्रकाशन।
12.श्रीवास्तव, आर.पी.: हिन्दी शिक्षण, नई दिल्ली, नमन प्रकाशन।
13.सफाया, रघुनाथ: हिन्दी शिक्षणविधि, चण्डीगढ़, हरियाणा हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
14.सिहं, निरंजन कुमार: माध्यमिक विद्यालयों में हन्दी शिक्षण, जयपुर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
15.सिंह, शत्रुघ्न प्रसाद: हिन्दी शिक्षण, दिल्ली, पुस्तक सदन।
16.सिंह, सावित्री: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।

4.4 Pedagogy of English Course - 1

Semester – 4 **Credit –2**

4.4.1 About the Course –

Interventions from quality teachers are vital in view of the objectives of NEP 2020. Sound pedagogical content knowledge and teaching methods are the determinants of a teacher's quality and professionalism. Teacher education programme strongly emphasizes pedagogy, its principles, and the practices of teaching and learning. Research clearly shows that children pick up language very quickly. It is also a well-known fact that students learn and grasp abstract concepts more quickly through their mother tongue or local language. Therefore, for teaching learning any language, maximum exposure of the language needs to be given. This course comprises of two units emphasizing the understanding of nature, scope, importance and function of English language. It focuses on historical perspective of English language with special reference to pre independence and post-independence period. It also deals with the approaches, methods of teaching and teaching learning aids for development of language skills among the children.

4.4.2 Learning Outcomes:

After completion of the course, student-teachers will be able to:

- Outline the aims and objectives of teaching English language at the secondary level.
- Understand the nature, scope and features of Language.
- Summarize the historical perspective of the Language.
- Discuss methods – approaches and material for teaching Language at the secondary stage in the Indian context.
- Explain teaching learning materials related to English Language education.
- Make use of multimedia in Language teaching.

Unit – 1

Nature, Scope and Historical Perspective of English Language

1.1 Nature, Scope and importance of the English Language.
1.2 Linguistic features of English Language.
1.3 Historical perspective of the English language with special reference to pre-independence and post-independence period.
1.4 Problems of English teaching in India.

Unit – 2

Aims and Objectives of English Language

2.1 Aims and objectives of English language teaching at secondary level.
2.2 Approaches: Deductive – Inductive, Blended learning, art-integrated.
2.3 Methods: Direct, Textbook, Grammar-Translation, audio-lingual method.
2.4 Techniques: Storytelling, role play, drama, situational conversation, Speech games
2.5 Concept and use of teaching learning materials.

4.4.3 Practicum

1. Develop an e-content or any one topic from Language text books at secondary stage.

   OR

   Prepare relevant resource materials of the Language at the secondary level.
2. Prepare a list of Language games which can be useful at the secondary level.

   OR

   Write an article on the recommendations of NEP 2020 in context to Language development.

4.4.4 Mode of Transaction

Lecture - cum – discussion, project-based method, problem – solving method, experiential learning, inquiry approach, ICT integrated learning, interactive methods such as group discussions peer tutoring, workshop, observations and presentation.

4.4.5 Mode of Assessment

Written tests, classroom presentation, seminars, assignments, practicum, sessional – and terminal semester examinations.

4.4.6 Reading Materials

- National Curriculum Framework for School Education, Government of India.
- National Education Policy (NEP 2020) Govt. of India (English/Hindi)
- National policy on Education (With Modifications Undertaken in 1992). Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- The Right of Children to Free and Compulsory Education Act-2009, The Gazette of India 2009
- Sachdeva M.S. Teaching of English, 21st century publications, Patiala.
- Pramila Dubey, Teaching of English, Shiksha Prakashan, Jaipur.
- Annie, Vijay Kumari, Ch. Methods of Teaching English, New Era Publication, Guntur.
- Jain, R.K., Sharma, C K, Essentials of English Teaching, Vinod Pustak Mandir, Agra.
- Abha Rani Bisht, Teaching English in India, Vinod Pustak Mandir Agra.
- Subha Vyas, Aspects of English Teaching Shiksha Prakashan, Jaipur.

4.4 सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् प्रथमः पाठ्यक्रमः (I)

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः - 2**

4.4.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

'छात्राणां समग्रविकासः' २०२० राष्ट्रियशिक्षानीतेः प्रमुखमुद्देश्यं वर्तते। इदमुद्देश्यं प्राप्तुं गुणवत्तापूर्णशिक्षकाणां हस्तक्षेपं महत्त्वपूर्णमस्ति। शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः दृढ़तया शिक्षणशास्त्रे, तस्य सिद्धान्तेषु, शिक्षणाभ्यासे अधिगमे च बलं ददाति। विषयस्य गभीरज्ञानं शिक्षणविधयश्च शिक्षकगुणवत्तायाः व्यावसायिकताश्च निर्धारकतत्त्वानि भवन्ति। छात्रेभ्यः सक्रियबालकेन्द्रित-समावेशात्मकशिक्षणाधिगमवातावरणं निर्मातुं शैक्षणिकज्ञानं दृष्टिकोणञ्च शिक्षकस्य विशिष्टज्ञानं सन्दर्भयति। अथ च छात्राध्यापकानां कृते ईदृशं वातावरणनिर्माणमपेक्षितम्। सामाजिकविज्ञानशिक्षणपाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं विभिन्नशिक्षणदृष्टिकोणैः विधिभिश्च छात्रशिक्षकाणां शैक्षणिकसामग्र्याः ज्ञानसंवर्धनमस्ति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे पाठ्यांशद्वयं प्रायोगिककार्यञ्च सम्मिलितौ स्तः। अयं पाठ्यक्रमः सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिं, क्षेत्रं, लक्ष्यम्, उद्देश्यानि, अन्यविषयैः सह सम्बन्धमवगन्तुं विकसितः। अस्मिन् पाठ्यक्रमे सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यं नीतीनां संस्तुतयः प्रतिपादिताः सन्ति। सामाजिकविज्ञानस्य उपागमाः, शिक्षणविधयः, अनुदेशनकौशलानि, मूल्याङ्कनस्य साधनानि च उल्लिखितानि सन्ति।

4.4.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः

- सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिं, सम्प्रत्ययं उद्देश्यानि च ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिं ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञान-सामाजिकाध्ययनम् इति द्वयोः भेदं ज्ञास्यन्ति।
- माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य लक्ष्यम् उद्देश्यानि च अवलोकयिष्यन्ति।
- सामाजिकशिक्षणस्य उपागमानां शिक्षणविधीनाञ्च प्रयोगं ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञाने मूल्याङ्कनस्य विविधस्वरूपस्य परीक्षणं करिष्यन्ति।

प्रथमः पाठ्यांशः

सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिः, क्षेत्रं, ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यञ्च

1.1 सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिः, सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, उद्देश्यानि च।

1.2 सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, दैनन्दिनजीवने सामाजिकविज्ञानस्य भूमिका च।

1.3 सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य समवेतविषयरूपेण विशेषप्रयासानां निर्धारणम्।

1.4 सामाजिकविज्ञान-सामाजिकाध्ययनयोः सम्प्रत्ययः।

1.5 सामाजिकविज्ञानसन्दर्भे विविध समितीनां, नीतीनाम्, आयोगानाञ्च संस्तुतयः परामर्शाश्च।

द्वितीयः पाठ्यांशः

सामाजिकविज्ञानस्य उद्देश्यानि, शैक्षणिकपक्षाश्च

2.1 माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य लक्ष्यम् उद्देश्यानि च ।

2.2 सामाजिकशिक्षणस्य उपागमाः - क्षेत्राटनम्, प्रायोजना, प्रयोगात्मकाधिगमः, कला-एकीकृताधिगम्।

2.3 सामाजिकविज्ञानस्य शिक्षणविधयः - व्याख्यानोपेतवादविवादविधिः, समस्यासमाधानविधिः, स्रोतविधिः, एककविधिः, सर्वेक्षणविधिः, समाजीकृताभिव्यक्तिविधिः, निरीक्षिताध्ययनविधिः च ।

2.4 अनुदेशनकौशलानां विकासः, यथा - स्पष्टीकरणम्, प्रश्नोत्तरकौशलम् ।

2.5 सामाजिकविज्ञाने मूल्याङ्कनम् - मूल्याङ्कनस्य साधनानि उपादेयता च । उपचारात्मकशिक्षणस्य स्वरूपं, महत्त्वं प्रयोगश्च। निबन्धात्मकप्रश्नेषु प्रश्नानाम् अनुपातः वस्तुनिष्ठता च। विद्यालयाधारितं संरचनात्मकयोगात्मकमूल्याङ्कनञ्च ।

4.4.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

1. सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणां सम्प्रेषणाय भ्रमणगतिविधेः आयोजनम् ।

अथवा

सामाजिकविज्ञानसन्दर्भे विविधनीतीनाम्, आयोगानाञ्च विश्लेषणम् ।

2. माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणाम् अधिगन्तुं अधिगमोद्देश्यानि अधिगम- परिणामस्य च विकासः ।

अथवा

माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य पावरप्वाइंटप्रस्तुतिः ।

4.4.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- बहुमाध्यमेन/पावरप्वाइंटप्रस्तुतिकरणेन नियोजितं व्याख्यानम् ।
- लघुसमूहचर्चा, परिसंवादः, लघुविषयाधारिता संगोष्ठी, समूहचर्चा, सहशिक्षणम्, दलशिक्षणम्, सैद्धान्तिकपाठनात् चयनम् ।

4.4.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- इदं मूल्याङ्कनं परीक्षणेषु सत्रीयकार्येषु च आधारितं भविष्यति ।

4.4.6 स्वाध्यायसामग्री (Reading Material)

- पाण्डेयः, सोहनलाल, सामाजिकविज्ञानशिक्षणम्, अक्षर प्रकाशनम्, जयपुरम् - 2004
- डॉ. दातारामपाठकः, सामाजिक-अध्ययन-शिक्षणम्, तेजस्विनी प्रकाशनम्, भोपालम्, 2015
- पाण्डेय, सोहनलाल, इतिहास शिक्षण, श्याम प्रकाशन, जयपुर, 2007

NSRamesh

- त्यागी गुरुशरणदास, सामाजिक अध्ययन का शिक्षण, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 1990
- एन.सी.ई.आर.टी. सामाजिकविज्ञानपुस्तक 9-12
- एनईपी. 1968, 1986, 2020
- NCF एनसीएफ - 2023
- एन.सी.टी.ई. - 2009 - अध्यापक शिक्षा के लिए राष्ट्रीय पाठ्यचर्या रूपरेखा।
- Kochar S.k, Teaching of Social Studies, Sterling, Publication, New Delhi 1996
- UNESCO, (1984) Epistemology of Social Science, the Scientific stat vs Values and Institutionalization, Vol, XXXVI, UNESCO Publications.

4.4 Content & Pedagogy Language - I, Secondary Stage
Regional Language Malayalam/मलयालभाषाशिक्षणम्

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः – 2**

4.4.1 पाठ्यपरिचयः (About the course)

4.4.2 अधिगमपरिणामः (Learning Outcome)

नवीनशिक्षानीत्यनुसारेण उत्तमाध्यापकानां निर्माणम्। भाषाशिक्षणस्य अपेक्षितज्ञानेन उत्तमाध्यापकत्वसम्पादनम्। अध्यापकशिक्षया भाषशिक्षणस्य सिद्धान्तानां स्वांशीकरणम् तथा तस्य अध्यापनेऽध्ययने नियोजनम्। छात्रा अध्ययने स्वांशीकरणे च कुशलाः भविष्यन्ति। पुनः ते मातृभाषायां एतानि सर्वाणि अपि प्रयोगे सक्षमाः भवन्ति। अतः अस्माभिः मातृभाषवत् संस्कृतभाषायामापि कौशलं प्राप्तव्यम्। अस्मिन् पाठ्यक्रमे अध्यापनकौशलस्य विकासः कल्पितः वर्तते। भाषायाः व्याप्तिः, स्वरूपम्, प्राधान्यं तथा च कार्यम् इत्यादीन् उद्दिश्यन्ति।

पाठ्यांशः 1

(1) मलयालभाषायाः स्वरूपं भाषावैज्ञानिकं सांस्कृतिकं सम्प्रतिकं च महत्वम्।
(2) मलयालभाषायां संस्कृतस्य स्वाधीनम्।
(3) मलयालशिक्षणोद्देश्यानि माध्यमिक,उच्चमाध्यमिकस्तरे।

पाठ्यांशः 2

मलयालभाषणसिद्धान्ताः सूत्राणि च

सिद्धान्ताः

(1) स्वाभाविकतासिद्धान्तः
(2) अभ्याससिद्धान्तः
(3) रुचिसिद्धान्तः
(4) सक्रियासिद्धान्तः
(5) मौखिककार्यसिद्धान्तः
(6) बहुमुखिसिद्धान्तः
(7) स्वतन्त्रसिद्धान्तः

सूत्राणि –

(1) ज्ञातात् अज्ञातं प्रति।
(2) सरलात् कठिनं प्रति।
(3) स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति।
(4) पूर्णात् अंशं प्रति।
(5) विशेषणात् विशेष्यं प्रति।

(6) विश्लेषणात् संश्लेषणं प्रति।

(7) मूर्तात् अमूर्तं प्रति।

पाठ्यांशः 3

भाषाकौशलानि

(1) **श्रवणं** – महत्वं, प्रयोजनानि प्रकाराः, विविधस्तरेषु श्रवणदोषाः।

(2) **भाषणम्** – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाराः विविधस्तरेषु भाषादोषाः तन्निवारणोपायाः भाषासंवर्धनोपायाश्च।

(3) **उच्चारणम्** – महत्वं, स्थानप्रयत्नयोः ज्ञानम् उच्चारण दोषाः तन्निवारणोपायाः।

(4) **पठनम्** – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाशः विविधस्तरेषु पठनदोषाः नन्निवारणोपायाः पठनसंवर्धनोपायश्च।

(5) **लेखनम्** – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाशः विविधस्तरेषु लेखनदोषाः नन्निवारणोपायाः लेखन संवर्धनोपायाश्च।

4.4.3 प्रायोगिकम् (Practicum)

(1) साम्प्रतिककाले मलयालभाषायाः अवश्यकता इत्यस्मिन् विषये कथानां लेखानां च सङ्ग्रहः ।

(2) प्रत्येकं शिक्षणसिद्धान्तस्य शिक्षणसूत्रस्य च उदाहरणरूपेण केषाञ्चन कथानां पद्यानां वा सङ्ग्रहः ।

(3) भाषाप्रयोगशालायः उपयोगः श्रवण–भाषण–पठन–लेखनकौशलानां प्राप्तिः।

(4) विविध भाषाप्रदर्शनीनाम् आयोजनम् ।

(5) पाठ्यसहगामिक्रियाः (भाषा क्रीडा, चर्चा, कवीनां, कृतिनां च सङ्ग्रहः, गणशः लघुनाटकानां प्रदर्शनम्, वर्तनीलेखनम्, वार्तानां लेखनक्रमः, दिनचत्रिकासु लेखनक्रमः, निबन्धलेखनम्, प्रबन्धानां निर्माणम्, अभ्यासप्रकाशः ।

4.4.4 प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- पीपीटी/बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, सम्प्रत्ययचित्रनिर्माणम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- कक्ष्यायां शिक्षितांशस्य छात्राणां पक्षतः मौखिकरूपेण लिखितरूपेण वा प्रस्तुतिः।

4.4.5 आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

4.4.6 अध्यनसामग्री (Reading Material)

(1) Nair, Chandrashekharan, C.K. (2002) Mathra Bhasha Bodhanam, Trivandram, Kerala Bhasha Institute, NCERT (2005), National Curriculam fram work, New Delhi NCERT.
(2) SCERT (2007) Kerala Curriculam frame work, Trivandram.
(3) Pllai, P.E. (1991) Malayala Bhasha Bodhnam, Kerala Chris Printers Kottayam
(4) Sivarajan, K.R. Sramamnni, P.S. (2003), Malayala Bhashadyapanam, Central Co-Operative Store, University
(5) Variyar, Prabhakaran, K.M. & A. Santha (1998), Modern lingastics, Trivandram, Kerala Bhasha Institute.
(6) Uccharanam nannavan. Dr. V.R. Prabodha Chandram, Kerala Bhasha Institute.
(7) Nalla Malyalam, C.V. Vasndev Bhatthathmi, D.C. Books, Kottayan.
(8) Bindu C.N. (2009), Mathru Bhashabodhnam, Pravanathakalum Reethikalum, Calicul Scorpio.

7.1 व्यावसायिक-क्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवा च – वाग्वर्धिनी (आङ्गलम्)